

ERDÉLYI MÚZEUM

XV. kötet.

1898.

I. füzet.

A cserkeszekről.

Történeti áttekintés.

A cserkeszek hosszas szabadsághareza, hősies önvédelmi küzdelme az orosz hódítás ellen, a mely a mult század derekától a jelen közepén túl csaknem szakadatlanúl tartott, híressé és rokonszenvessé tette a cserkesz nevet egész Európában.

Magok az oroszok sem vonhatták ki magokat az elismerés és nagyrabecsülés érzete alól, melyet bennök a cserkeszek hősies elszántsága, rettenthetetlen vitézsége s lovagias jelleme ébresztett.

A cserkesz viselet, táncz, fegyverzet, hadakozás divattá vált és elterjedt a Kaukázus legtöbb népe között; a híres orosz kozákság a cserkeszek viseletét, fegyverzetét és harezmodorát vette fel s később a csárok is cserkesz testőrséggel vették magokat körül.

Még javában folyt a harez ellenök a Kaukázus bérezei közt, midőn a meghódolt törzsekből alkotott zászlóaljok hadgyakorlatai bámulatra ragadták az orosz fővárosok közönségét.

Teleki Sándor 1843 tavaszán Liszt Ferenczhez Moszkvában időzvéen, orosz úri ismerőseivel nem egyszer gyönyörködik hadgyakorlataikban s ezt írja róluk édes anyjának máj. 22. kelettel:

„Legnagyobb multságom a cserkeszek gyakorlatait nézni: nincs kedvesebb nép a földön, mint a cserkesz; ha egyedüli fű nem lennék, a cserkeszekhez mennék szolgálni. Mily nép, mennyi elszánás és mily szabadsági érzet erősíti keblököt, az Isten legyen oltalmazójok és megmentőjök. Mily nagyszerű történeteket hallék rólok, alig várom, hogy elbeszéljem otthon, ha haza megyek . . . több poesist történetbe még nem hallék“.

Az akkori hangulat illusztrálására nagyon jellemzők egy magyar embernek Moszkvából írt eme sorai a cserkeszekről.

Az orosz hatalom felülkerekedése után csakhamar napi rendre tért a világ a cserkesz kérdés felett. A cserkeszek nagyobb része kivándorolt,

az otthon maradtak úgy-ahogy beletörődtek a dolgok új rendjébe s most minden esőndes a Kaukázus völgyeiben és bérezei közt.

Az orosz hódítás megnyitotta az utat az addig kevésbé ismert ottani népek viszonyainak, sajátságainak megismerésére és másokkal is megismertetésére. Utazók, tudósok és kutatók azóta egész könyvtárt írtak össze a Kaukázus bérezei között és lejtőin élő népekről s a eszkeszek ismét emlegetetté kezdtek válni, újabb időben hazánkban is.

Minket közelebbről is érdekel a kérdés, mert a eszkeszek s főkép ezeknek keleti külön ága a *kabardok*, különös vonzalommal s rokonszenvvel vannak a magyarok iránt (a mit az orosz írók is is elismernek és emlegetnek) s hagyományaik szerint a magyarokkal rokonságban állanak.

A történelmi összeköttetést a kabarokkal történelmileg is igazolni tudjuk s nagyon valószínű, hogy a eszkeszség többi ágával is vérségi összeköttetésben vagy legalább is sokszoros érintkezésben állhattak a magyarok, midőn a Kaukázus felett elterülő pusztákon s a Meotis-tó (Azowi tenger) környékén a eszkeszek szomszédságában laktak.

Valóban a eszkesz nép jellemében, szokásaiban, viseletében, életmódjában, lovagias és harezias erényeiben sok rokon vonást mutat a régi magyarokéhoz, a melyek figyelmet és tanulmányozást érdemelnek.

Volt alkalmunk 1895 nyarán a Zichy-expediczio alkalmával néhány hetet a Cserkeszföldön tölteni s a mennyire annyi idő alatt lehetett, életviszonyaikat, sajátságaikat megfigyelni.

Mínthogy ezeket az észleleteinket eddigelé nem publicálhattuk s kevés reményünk lehet, hogy azt egy, az expedicio lefolyásának egész történetét és eredményeit felölelő munkában tehetnők, erkölcsi kötelességünknek tartjuk, ezeket — a eszkeszokról legalább — rövid összefoglalásban előadni.¹

Mielőtt azonban ezeket úti tapasztalataink alapján megtehetnők, előbb a eszkeszek történetére kell egy futó visszapillantást vetnünk,

¹ Zichy Jenő gróf Kaukázusi és Középázsiai Utazásai eddig megjelent két kötetét: „A gyűjtemények leírása“-t a gróf úr megbízásából dr. Jankó János és dr. Posta Béla a n. múzeum (a melyeknek a gyűjtemény átadatott) tisztviselői írták. Ők nem vevén részt az expedicióban, saját észleleteik alapján természetesen nem írhattak. Z. J. gr. az előszóban „A magyar faj vándorlásá-

a mennyire az olyan népről, melynek magának irodalma nincs, a szomszédos cultur-népek feljegyzései és irodalma alapján lehetséges.

I.

A Fekete-tenger keleti partjától a Terek folyó völgyéig s a Kubán folyótól délre a Kaukázus hegység főgerinczéig terjedő föld az, mely ősidóktól fogva mint a cserkeszek hazája volt ismeretes. Ez ma már csak a *multra* nézve áll, mert az oroszokkal vívott önvédelmi harcok alatt, a múlt század végén s e század első felében, az őslakók a tengerpartról s a Kubán alsó vidékéről a Kubán mellékfolyóinak völgyeibe és összébb szorultak s végleges meghódíttatásuk után (1864) a nagyobb rész (m. e. 400,000) kiköltözött Törökországba, hitsorsosaik közé, hogy az orosz elnyomást kikerüljék.

Az egykori Cserkeszföldön így most csak egyes cserkesz szigetek vannak Jekaterinodár közelében, a Kubán balpartján, a Bjelája, Lába, Urup, a két Szelenesuk alsó- s a Kubán meg a Kuma felső völgyeiben. Ezek a tulajdonképeni cserkeszek vagy adighék.

Ezektől különválva keletre a Malka, Bakszán, Csegem és Terek völgyében laknak a rokon kabardok, kiknek tartományát a Terek két részre osztja: a nyugati *Nagy-* és a keleti *Kis-Kabardú-*ra.

Cserkeszeknek nevezik általában a Kaukázus észak-nyugati részének őslakóit, szorosabb értelemben ezeknek is csak a nyugati, egymással közeli rokonságban álló csoportjait. Ők magok e nevet nem használják s *adighé* néven nevezik magukat.

A tulajdonképeni cserkeszek, vagyis adighék (*adiche*) ezek: a *sapzik* (*sapzieh*, *sapsug*), *abaza*, *abadzsch* és *beszléni* törzsek; a cserkeszek közé tartoznak még a magokat szintén adighé-nek nevező *kabardok*, csak tévesen számítható hozzájuk a *karaesáj* és *abkház* nép.¹ A két

---

ról írván, (a XLVII. l.) ezt mondja: „Publicationomat 3 részre tervezem. Az *első az utazások leírását fogja nyújtani*, a második a gyűjtemények ismertetését foglalja magában, a harmadik végül a kutatások eredményéről számol be. És ez a beosztás okolja meg, hogy a *jelen kötet miért a II-ik.*“ — Ámde ez a „jelen kötet“ a címlapon már „I“-nek van írva. Nem tudható tehát, hogy lesz-e egy még előbb, az utazások leírását nyújtó kötet?!

¹ Jankó János is „meglehetősen bizonyossággal állít“-ja ezt: egynek vévén az *abkházt* az *abáz* helyesen (*abaza*) *abadzsch*, *abassza* (?) s más nem létező cserkesz népekkel (U. ott 101. l.)

utóbbi nyelvben teljesen különbözik, a többiek csak nyelvjárásilag, de egymást megértik.

A tulajdonképeni adighékat (a mennyire a történelem világa terjed) eredeti őslakóknak tartják. Ezek azok, a kiket már a régi görögök és latinok ismertek a Fekete-tenger nyugoti partjain s zigoí, zikhoí, zékhoí (ζυγοί, ζικχοί, ζεχοί, ζήχοι, ζήκχοί), a bizancezi történetírók (latinul) *zigii*, *zichi* név alatt ismernek s a kiknek országát *Zichia*-nak írják. Ennek a régi *zich* (vagy *zikh* és *zék*) népnek ivadékai a mai tulajdonképeni eserkeszek vagyis adighék.

Magát az *adighé* (adiche) nevet is a régi *zich* névből származtatják, a *sapzich*-ben még tisztábban maradt fenn a régi név.

A eserkesz nevet némelyek újabban keletkezett névnek mondják s (mint Klaproth)¹ és mások rokon hangzású török, tatár vagy persa szavak összetételéből származtatják. Erckert ny. orosz tábornok, a Kaukázus népeinek egyik legalaposabb ismerője és ismertetője, azt hiszi, hogy a eserkesz szó a *csara-szűsz* tatár kifejezéstől ered, a mely (szó szerint: háztalan, vagyontalan, Stätte ohne, Mittel ohne) kóbor, hontalan, törvényen kívül álló, (a magyar „szegény legény“) értelemben használtatik. Rokon jelentésű ez a „*kazak*“ szóval, mely keleten rablót, szökevényt jelent s melyben a régi kozákság jelentése s talán neve is rejlik. A Dnyeper melletti *Cserkaszy* s a Don melletti *Cserkaszk* város neve ilyen hazátlan bujdosóktól ered, a kik eserkeszeknek neveztetek s ezeket a városokat alapították.² Az erőltetett (*csara-szűsz*) szószármaztatáshoz megjegyzi, hogy mások a eserkeszt a persa *cseri-kesz* szótól származtatják. E szerint sereg-embert (Truppen-Mensch), harezost, katonát jelentene.³

Valóbbszínű, hogy a büszke, nyakas eserkeszek neve a persa *szer-kes* (engedetlen, meg nem hunyászkodó) melléknévből ered.

Erckert is lehetségesnek tartja azonban a eserkesz névnek a régi *kerket*-ektől származtatását. Mert sokan vannak, a kik a *cserkeszt* ősrégi névnek s a *kerketek* ivadékainak tartják. Már Herodot idejében volt egy *Karkinitis* város a taurai Chersonesus nyugati

¹ Allgemeine historisch-topographische Beschreibung des Kaukasus, Gotha 1796—97.

² Erckert: Der Kaukasus und seine Völker. Leipzig, 1887. 109 lap.

³ U. ott 110 l.

részn. A legrégebb írók a Fekete-tenger észak-keleti partvidékének lakóit *kerket*-eknek írják, a mely népvét Strabo is említi a helyökben később feltűnt és uralkodóvá vált *szak* népnévvel együtt. Kr. u. az első ezer év vége felé a *kerket* név eltűnik. Edrisi és több keleti író *terkes*-sé változtatják a *kerket* nevet s ezzel volna rokon a *cserkesz* elnevezés, melyet aztán az oroszok és az európaiak átvettek. A konstantinápolyi törökök és olaszok, a kik a középkor vége felé gyarmatokat alapítottak a Cserkesz-föld nyugati partjain a *cserkesz*-ből az ő lágyabb nyelvükön a *circassi* szót képezték. Innen jött aztán a *Cirkassia* név. A XIII. században a mongol-tatár khánokhoz utazó Plan Carpin és Rubruquis a cserkeszeket *kergis* névvel említik, a mely szintén a *kerket*-ből (nem a kirgizből) származik.

Biborban született Konstantin császár (a X. sz. közepén) *Zichia* mellett, ettől keletre a hegyek között egy *Kazachia* tartományt említi. E *Kazachia* névben Koch a tengerparti *Zichiától* való megkülönböztetést lát csupán.¹

Masudi a Konstantin kortársa a cserkeszeket *kések*-nek nevezi, szerinte a szó persául büszkét jelent. Más keleti írók *kazak*-nak írják őket. A georgiaiak is „*kazach*“-nak nevezték. Ugy látszik, hogy a kabardok beköltözése idejéig magok a cserkeszek is *kazáknak* nevezték magokat, miként a régi orosz krónikák. Az ossetek máig is úgy nevezik őket. A cserkesz név azonban nem enyészett el egészen: Chalkokondylas a XV. sz. bizancki történetíró csarkaszoknak (*τσαρκασοι*) nevezi őket.

Karamsin szerint a Dél-Oroszországban kóborló néptörzseket régentén általában cserkeszeknek nevezték. Cserkesz és kazák tehát egymással rokon, sőt ugyanazon jelentésű s általánosan használt névnevezet volt. A tulajdonképeni cserkeszek aztán (Koch szerint) vagy megkülönböztetésül a kóborló, rabló fogalomnévvé vált cserkesztől, vették fel a régi *zich* névre emlékeztető *adiche* (adighé) nevet, vagy egyik uralkodó törzsüktől vették át ezt a ma használt nevezetet. A georgiaiak máig is *zikh*-eknek nevezik őket.

A nép neve tehát, mint maga a nép is, sok változaton és keveredésen ment keresztül, mióta a történelem színpadján legelőször feltűntek.

¹ Karl Koch: Reise durch Russland nach dem Kaukasischen Isthmus. Stuttgart, 1842. I. k. 344 l.

A legnagyobb keveredést kétségkívül a népvándorlás okozta, midőn a hunok fellépésétől kezdve egész a mongol-tatár járásig egy évezreden keresztül a keletről nyugat felé nyomuló, különböző népek országútja a Kaukázus északi lejtői felett elterülő pusztákon vezetett keresztül. Itt érintkeztek, keveredtek a eszkeszek az avar, bolgár, kozár, magyar, besenyő, kun, később a tatár népekkel. Hogy a magyarokkal, kik az V. századtól a VIII-ikig szomszédságukban laktak, sokféle történelmi és vérségi kapcsolatban voltak, mutatja nyelvük, testi és lelki sajátásaik, egész karakterök. Ezt az ethnologiai rokonságot nem csak mi észleltük. Beszé-t,¹ mint magyart nem említve, Ereker is ír erről. A eszkeszek szabadságszeretét, harezias természetét, törzsszerkezetét tárgyalva, magyar hatást lát ezekben.² A eszkeszség legnagyobb törzsével a kabardokkal a rokonság történetileg is kimutatható.

A népvándorlás nagy világháborújában hajótörést szenvedett népek asyluma, végső menedék helye rendszeren a Kaukázus természetalkotta földvárjai voltak. Így kerülnek a népek torlódása következtében a hunok és avarok föltételezett töredékei (nevöket megőrizve) a Kaukázus legkeletibb bérzes fősíkjaira a Dagesztánba. A Szamur-völgyében lakó *kürin* népben is a hunok utódjait vélik felismerhetőnek a Kaukázus ethnografusai, nyelvészei. A magyarok egy része is ide (Persia felé, a melynek határa akkor a Kaukázusig terjedt) vándorolt vissza Lebediából, midőn a másik nagyobb részt a besenyők nyomása nyugat felé új honfoglalásra indította.

S tényleg itt vannak, mint a eszkeszség ma napság legnépesebb, legkeletibb ága, a *kabardok*: minden valószínűség szerint édes testvérei azoknak a kozároktól elszakadt s a magyarokhoz esatlakozott *kabar*-oknak, a kik a magyar nemzet nyolcadik törzsét alkot-

¹ Besze János Károly: Voyage en Crimée, au Caucase en 1829 et 1830, Paris 1838.

² „Auf diesen — úgymond — scheint früherer . . . Einfluss eingewirkt zu haben . . . sowie vielleicht Stammesverwandschaft mit den Magiaren“ stb. (Id. m. 97 l.) Továbbá „Auffallend ist die Sympathie, die die Kabardiner für die Ungarn haben. Sie wurzelt in der Ueberzeugung einer Stammesgemeinschaft oder früherer Nachbarschaft.“ (103 l.) „Auffallend ist ein Theil des Nationalkostüms der Kabardinerrinnen, der ganz an das ungarische Husarenkostüm erinnert, ja den wesentlichsten Bestandtheil desselben darstellt.“ (104 l.)

ták s a kikkel (mint az egykorú Konstantin császár írja) rokon nyelvet beszéltek.

Ezeket nem is tartják ősi autochton benlakóknak, tehát a régi Zichia lakóinak, nem tartoznak a tulajdonképeni adighékhez, a kik a Kubán folyó körívétől a Fekete-tengerig laktak és laknak máig is, míg a kabardok a Kubán felső folyásától keletre a Malka, Bak-szán, Cserék, Csegem és Terek völgyeiben a Nagy- és Kis-Kabarda tartományban laknak.

II.

Ám lássuk a Kaukázus felett elterülő pusztákon tanyázó magyarok s a szomszédságukban lakó kabarok s más kaukázusi népek érintkezésének történeti nyomait.

A népvándorlás egymásra toúló hullámveréseiből a góthok, majd a hunok s nyomukban a magyarok (akkor még ungor, onogur, hunogor név alatt) tűnnek föl a Meotis és Pontus környékén.

A magyarok 457 körül (Kr. u.) költöztek a Kaukázus északi vidékére, a Kuma és Kubán folyó mellékére a Meotiszig, a Volga-Ural folyó közén lévő előbbi hazájokból. A bizancziak ekkor már közvetlen érintkezésből ismerték őket a Konstantinápolyban járt hunogor követek révén (az egykorú Priskus Rhetor tudósítása szerint.).

Attila világbirodalma bukása után a hunok nagy része visszavért a Fekete-tenger vidékére s megbízható történeti adatok igazolják (épen az egykorú bizanczi írók), hogy Attila hunjainak utódai és a magyarok a VI. és VII. évszázadban a Pontus mellékén egy és ugyanazon szövetséges államban éltek s hogy ott egy második, az elsőnél kisebb hun birodalom keletkezett, melyben benne voltak a magyarok (az unogorok) is.

A Meotis mellékén lakó hunok és hunogorok királya, *Gorda* (görögösen *Gordasz*)¹ a VI. sz. elején szövetségese volt a bizancziaknak, maga is járt Konstantinápolyban, a hol keresztyénné lett s népe egy része szintén fölvette a keresztyén vallást; a magyarok zöme ellenben a régi hithez maradt hű.

¹ E görögösen elferdített név rokon hangzású a *Kuridakh* névvel, a hogy Attila idejében az Alsó-Don és Volga közti vidéken lakó akaczirok egyik törzsfőnökét nevezik,

Ennek az ősi hithez ragaszkodó résznek épen a fejedelem öcsese *Muager* (Magyar) állott az élére, a ki aztán bátyját legyőzvé, ő választatott fejedelemmé (528-ban Kr. u).¹ A *magyar* nemzet nevét minden valószínűség szerint ettől a fejedelemtől nyerte, miként a ozmanli törökök Ozmántól, vagy az őzbégek, szeldsukok, nogájjak hasonló nevű fejedelmeiktől, — vagy miként a középpázsiai XV—XVI. század *Madsar*-nak nevezett török nép Sejbani fiától *Madsar*-tól néveztetett.²

Érdekes és alig a véletlennek találkozása, hogy midőn ez a *Magyar* nevű fejedelem uralomra jut népe felett (528.): épen abban az időben (528.) épül a *Kuma* mellett *Nagy-Magyar* (a későbbi Ulu-Madsar)³ város. A Kuma vidékén ezenkívül máig is van még egy *Madsar* előnevű sós tó. Mindezek méltán arra a következtetésre vezethetnek, hogy a *Magyar* törzsének, kitől a nemzet neve eredtetett, ekkor a Kuma vidéke volt a szállása.⁴

Ez időtájtban a Maeotisz mellékén, főképen Boszporus (a mai Keres) városában élénk forgalom volt a városi görögök és a pusztai hunok s hunugorok (magyarok) között a görögök és magyarok közt a VI. században folytatott kereskedésről az egykorú goth származású író Jordanis is emlékezik. Ő jegyezte föl, hogy a görög kereskedők a Fekete-tenger partján lévő városokban magyaroktól szokták vásárolni a menyétbőrt, melyet ezek a Kaukázus és talán az Ural vidékéről is szállítottak.

Priskus (457) Agathias (536—582). Jordanis (550), Theophylactus Simocatta (VII. sz. elején) görög írók mind ismerik a magyarok őseit a hunugorokat (azaz hungárokat) s hazájukat a Kaukázus felett a Kubán folyó vidékén s a Meotis keleti partjain tudják és írják.

A hun-magyar nemzeti mondákban fentartott Hunor és Magyar regéje maga is minden valószínűség szerint annak a történeti igaz-

¹ Ld. bővebben Thury József értekezését „A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai“ Századok 1896. évf. 914. l. Milleniumi M. Történet I. k. 8. l.

² U. ott 912. 914. l.

³ Gr. Kuun Géza *Relationum Hung. cum oriente historia* II. k. 65. l.

⁴ Turkoly Sámuel 1725. Asztrakánból írt levelében ezt mondja erre vonatkozólag: „A magyarok királya pedig lakott *Kuma* nevű folyóvíz mellett, melynek palotái jóllehet rongyossak, de ma is fennállanak és azon falu helyet ma is hívják itt való pogány nyelven *Magyar*-nak“.

ságnak a megregésítése, midőn a hunok és magyarok együtt laktak a Pontus vidékén. Sőt a leányrablás regéjében szerepő nevekben u. m. *Belár* és *Dül* király neveiben is történeti valóság lappang, mert a bolgár nép, melynek uralkodó családja *Dulo* nevet viselt, szintén tagja volt a hun és magyarral közös itteni államszövetségnek, melyben a főhatalmat előbb a hunok, majd a magyarok, közben az avarok s egy ideig a bolgárok gyakorolták.

Tudjuk azt is, hogy Kuvrát a bolgárok, kuturgurok (hun iva-dékok) és unugurok (ungarok) fejedelme 635. tájban lerázta az avarok igáját és Heraklius görög császárral szövetségzett (634—641.)¹

A bolgár hegemonia alatt állott hun-magyar-bolgár szövetséges állam Kuvrát halálával a kazarok nyomása következtében felbomlott. A bolgárok egy része a Volga derekához tolatott fel, más része 679. átkelt a Dunán s a mai Bulgáriát alapította. A magyarok zöme valószínűleg akkor költözött át a Don tövére.

A magyarok a VIII. évszázad folyamán és a IX. elején a Don és Dneper közti (Krimet is magában foglaló) u. n. *Lebediá*-ban laktak, melyet két egykorú latin író (a ravennai névtelen és Livanus philosophus) *Onogoriá*-nak (azaz Ungariának) nevez, a magyar hagyományok pedig *Dentu-Moger* földnek (Dontövi Magyarországnak) mondanak.

És itt történik a kazaroktól elpártolt *kabarok* esatlakozása a magyar néphez, a kiknek hét törzséhez nyolezadikúl járultak. Rokon nép lehetett, mert egymás nyelvét (Konstantin császár feljegyzése szerint) eltanulták, a mi csak rokon nyelvű népek között lehetséges.

A magyarokat s velők egyesült *kabarokat* a besenyők támadása szorítja ki (835. előtt) a dontói *Lebediá*ból, a mikor is a nép zöme *Etelközbe* (Európában a negyedik hazájokba) költözött át, egy része azonban visszament keletre Persia felé, melynek határa ekkor a Kaukázusig terjedt.

És itt, ha a Kaukázus fölött máig is ott lakó *kabard*-okra (az u. n. cserkeszek keleti törzsére gondolunk), önkénytelenül arra a gondolatra kell jönnünk, hogy ezek a *kabardok* és a többi rokon u. n. cserkesz törzsek a *Lebediá*ból keletre visszatért *kabarok* és részben tán magyarok utódai.

¹ Theophanes : Chronographiaja bonni kiadásában 546. stb. 1.

Valószínű és természetes ugyanis, hogy a tovább költöző magyarságtól Lebediában elvált és a Kaukázus felé visszatért nép zöme azokból került ki, a kik csak nem rég esatlakoztak a magyarokhoz és velök még teljesen össze nem forrhattak, tudniillik a *kabarok* népéből.

De hogy nemcsak kabarok voltak a visszatértek és részben eredetileg ott maradtak, következtetni lehet abból is, hogy a számban legtöbb kabardok között és mellett ott vannak a velök közel rokon, nyelvileg tőlük csak szójárásban különböző, de máig is külön eredetük emlékét és nevüket megtartott más eszkesz népek: sapzik, abaza, abazech, beszlení stb. nevűek, melyek rokon népeknek különböző törzsei lehettek eredetileg.

Ezeket a hun és magyar népből a Kaukázus felett visszamaradt s részben Lebediából visszatért népeket ismerte és említi Szkülaksz XI. sz. bizanczi író, ezt írván róluk: A turkok (a hogy a későbbi görög írók a magyarokat nevezték) hun-féle nép s a Kaukázus hegyektől észak felé laknak. Pannoniában az Isztrosz (Duna) mellett is laknak turkok, kiktől Leo császár a bolgárok ellen segítséget kapott (895.)

Egy sinai évkönyv (Jüan-si) is említi 1223-ból a magyarokat a Kaukázus többi népeivel együtt, köztük az ubadzsigi (abadzsch) és a sierkesu (eszkesz) népet.¹

Ezek a Kaukázus feletti magyarok mint az arabok szövetségesei 840 és 841-ben beütöttek Kis-Ázsiába, Örményországba és Theophilus császár ellen hadat viseltek. A Fekete-tenger keleti partján elterülő régi *Zichia* és az abkházok földjén át, a Kaukázus nyugati lejtője alatt, vagy még könnyebben a Fekete-tenger keleti partvidékén lehajókázva, közel érték a Kaukázus déli tartományait, a hol már előbb is jártak magyarok, mikor még az egész nemzet a Kaukázus vidékén lakott.²

Már egy VI. sz. író (Agathias 536—582.) említi az I. Justinianus görög császár (527—565.) alatt viselt perzsa háboruk elbeszélésében, hogy Kolehis (a mai Kutaisz, Immeretia fővárosa) tartományában van egy *Onogur(isz)* nevű város, a mely attól kapta a

¹ *Gr. Kuun G.* Relationum Hung. cum oriente historia I. k. 114. l.

² U. ott I. k. 94 l. II. k. 65. l. A szó szerint megegyező részeket Zichy Jenő gr. az én kéziratomból vette fel id. munkájába.

nevét, hogy közelében a kolchisiak régebben megverték az *onogur* nevű hunokat.¹

Valószínű, hogy az ugyanezen vidéken a Poti felett tengerbe ömlő *Ingur* folyócska is eredetileg *Ungur* nevet viselt s hogy a magyarok emlékét őrzi. Feljebb az abkház földön Szuehun-Kalé tengerparti városa közelében is van egy *Madsar* folyócska, mely valószínűleg szintén a magyarokról neveztetett.

Ilyen történeti emlékek fűződnek a Kaukázus feletti síkságon lakó magyarok és az ottani népek érintkezéséhez. Annyi tisztán kivüláglik ezekből, hogy a magyaroknak a eserkeszekkel, főképp pedig a kabarokkal sokszoros és tartós érintkezésök volt, a minék egymásra hatása megmagyarázza a két nép rokon sajátosságait.

III.

Lássuk immár a eserkeszek újabbkori történetét.

A eserkeszek történetét, főképp addig, míg az oroszokkal közvetlen érintkezésbe nem jutottak (tehát a múlt század elejéig), legnagyobbrészt homály fedi. Nekik maguknak irodalmuk nincs, írásjegyeik sínesenek; sajátosságos torokhangjaikat más nyelv írásjegyeivel visszaadni szinte lehetetlen s eddig e téren kevés is történt. Történetírásuk, régi följegyzéseik vagy okleveleik tehát nincsenek; úgy hogy mindazt a mit róluk megtudhatunk, idegen forrásokból kell merítenünk.

A régi görög írók említik először őket *kerket* (eserkesz) és *zikh* (zék) név alatt. Justinian VI. sz. bizanczi császár idejében *abaza* név alatt említik a kelet-rómaiak a nyugati Kaukázus (Iberia) népét, kik között már ekkor a keresztyénséget terjesztik. A valódi tudományos ismeret körébe a X. évszázadban lép a kaukázusi isthmus, midőn Biborban született Konstantin császár és az arab Masudi ír róla.

A népvándorlás vonja rájuk a figyelmet. Ekkor a Kaukázus feletti fenhatóságért a szomszédos nagy hatalmak, a persák és bizancziak versengenek, a kikhez harmadikúl az arab járúl a VIII. században.

A eserkeszek (zikhék) felett a keletrómai birodalom (melynek a Fekete-tenger partjain gyarmatai voltak) igényelt fenhatóságot,

¹ Gr. Kuun G. m. 85. lap.

a mi azonban csak névleges volt. A szomszédságukban a Volga és Don között elterülő Kozár-birodalom is megpróbálta őket hatalomkörébe vonni, de a kabarok lázadása és kiköltözése s egy részöknek a magyarokhoz esatlakozása mutatja, hogy az nem sikerült.

A mi nem sikerült a messze Bizancznak s a közel kozárnak, inkább sikerült a XIII. sz. a messze Ázsiából előtörő mongol-tatároknak, a kik romba döntötték a kozár birodalmat, elnyeltek kunt, besenyőt, magyar visszamaradt töredékeket s nyomtalanul beolvastották a kipesaki arany horda hatalmas birodalmába s melynek délen a Kaukázus vetett határt.

A eserkeszek is csak úgy tudták megvédeni némileg függetlenségüket, hogy a kaukázusi folyók sík völgyeiből feljebb szorultak. A kabardok ekkori lakóhelyük a mai pjätigorski Öthegey (Bechtan) vidékéről ekkor tolattak feljebb a Malka, Bakszán és Terek vidékére. A nyugati, tulajdonképeni eserkeszek sem kerülték ki a tatár nyomást, máig is több nogáji tatár falu van völgyeikben, auljaik (falvaik) közé ékelve s a karacsáj tatárok át is törtek rajtuk (valószínűleg már az orosz visszatorlás után a XVI. században) s most a Kubán és legfelsőbb mellékfolyói völgyeit ők lakják.

A Fekete-tenger partjain a nogáji tatárok alkottak egy muzulmán birodalmat, a mely aztán *krimi khánságnak* és *Kis-Tatárországnak* neveztetett. A eserkeszek ennek a hatalomkörébe jutottak s bár gyakran vívtak véres harcokat ellenök függetlenségük megvédésére (pl. 1708-ban, midőn a krimi tatárokat az Urup mellett megverik a kabardok); de olykor-olykor kénytelenek voltak adót is fizetni nekik, főkép rabszolgaikban.

A eserkeszek az oroszokkal a tatárok hatalmának megtörése után (a XVI. század derekán) jutnak közelebbi érintkezésbe. Van ugyan történeti emléke annak, hogy már Mstislav herezeg a kiewi fejedelem Nagy Vladamir fia (a ki II. Basileosz kelet római császárral megtörte a kozárok hatalmát Krimben) győzedelmeskedett volna a kazákok (eserkeszek) felett, mi után a Taman félszigeten egy orosz herezogséget alakított *Tmutarakhán* név alatt, a XI. században; de a következő században az oroszokat a eserkeszektől elválasztották a kunok és más ezekkel rokon népek, kik aztán nagyrészt a kipesaki tatár birodalomba olvadtak be.

A XVI. század közepe forduló pont a eserkeszek történetében

is. Rettenetes vagy IV. Iván ezár megtöri a tatárok uralmát. 1552. egyik fővárosunkat Kazánt, 1554-ben a másikat Asztrakánt elfoglalja s néhány év múlva a doni kozákok elfoglalják Szibériát s ugyanazon idő tájon a Kaukázus észak-keleti részén előnyomulnak a Terek torkolatáig a eszesenek és kabardok határa közelébe. Innen aztán megkísérelték a eserkeszek leigázását, de egyelőre minden eredmény nélkül. A kabardok inkább a krimi tatárokkal szövöttek, az Öthegy (Bechttau) vidéki eserkeszek ugyan meghódoltak 1555. az oroszoknak, de kevéssel azután (1570.) a tatárok által meggyőzötve, visszahódítottak. Az orosz hódítás így a eserkeszeknél minden ponton meghiúsult. Pedig az oroszok a Terek torkolatától messze délre már 1568-ban erődöt emeltek, a Kaspi tenger partja felett a magas hegyoldalon épült *Turki* aulnál (egykor a Kaspi tenger melletti kozárok fővárosa, a mostan virágzásnak indult Petrowsk kikötő város felett a hegy alatt.) Ezt az oroszok a török követelésére (a mely hatalom ez időben dominált a Kaukázusban) lerombolták, de aztán 1594-ben a georgiaiak és protectoruk a „nagy“ Abbas persa sah szövetségében bízva újra felépítették.

Ezzel a hatalmas törekvő persa sahhal a mi akkori uralkodónk Rudolf esászár-király is próbált szövetséget kötni a török ellen. Kakas István kolozsvári polgár hazánkfia követtségének ez volt a célja. Ő maga elpusztult ugyan Persia határszélén (1602.), de titkára Tektander a követtséget végrehajtotta, s visszatérő útjában épen itt szállott partra (a Kaspi tengerbe befagyott hajóról vagy nyolez óráat gyalogolva a tenger jegén) a Terek torkolatánál, s itt időztek vagy hat hétig, míg a jég felolvadt és tovább hajózhattak Asztrakán felé.¹

A eserkeszek azonban ép oly elszántan védelmezték függetlenségüket a török ellen, miként az orosz ellen s fenn tudták azt tartani a két versenyző fél között, az egyes törzsek saját fejedelmek alatt mintegy köztársasági államformában élvén, a szükség szerint egymást támogatva. Így az orosz hódítás a XVI. és XVII. sz. folyamán a tengerpartról nem terjedhetett beljebb a hegyek közé.

A XVIII. évszáz elején Nagy Péter ezár több sikerrel kezdte meg a Kaukázus meghódítását. 1696. elfoglalta a töröktől

¹ Ld. Kakas István utazásában az „Iter Persicum“-ban.

Azowot és ura lett a Kubán torkolatának s így nyugat felől férközött a eszkereszekhez. Kelet felől, a Terek mellett is (a bal parton) megkezdte az előnyomulást. Öt stancizát (statio, katonai őrállomás, erődített falu) építtetett 1712 körül s azokban grebeni kozákokat telepített. Nemsokára a Kaspi-tenger nyugati partját egészen elfoglalta.

Husszain persa sah ugyanis 1712-ben segítségül hívta Afganisztán ellen. N. Péter eleinte habozott, de később felhasználta a persák szorult helyzetét s az elűzött Thomasip persa sahkal kötött szerződés értelmében a Kaspi-tenger egész nyugati partvidéke átengedte neki, 1722-ben bevonult Derbendbe, elfoglalta Bakut és lement seregével Ghilán, Mazenderán és Recht környékéig.

N. Péter miután így 1722. Dagesztán partvidékét a persától occupálta, a Terektől délre folyó Szulak mellett új erősséget emelt Szent Kereszt (Swiatoi Krest) néven, s erős őrséggel rakta meg. Hiába kísérlették meg ezt a dagesztáni hegylakók 80,000 főnyi sereggel 1725. kiostromolni és lerombolni, Kropotov tábornok megvédelmezte.

N. Péter halála azonban véget vetett a kaukázusi persa tartományok foglalásának. Anna Ivanovna ezárné feladta a további harezot, Tarkit 1728-ban lerombolták s az orosz csapatok Nadir sah elől a Terek mögé huzódtak vissza. Anna ezárné az 1732. Rechtben megkötött békében visszaboesátotta az elfoglalt partvidéket s az orosz-persa határ ismét a Terek vonala lett. A belgrádi ékében pedig 1739-ben a két Kabard a független tartománynak nyilvánított. A Nagy Péter által építtetett Szentkereszt (Swiatoi Krest) vára leromboltatott; de helyette Anna ezárné a Terek északi partján Kizlárt építtette a Szent Keresztből kivonult kozák őrség számára 1739-ben. Mindez erősen nyugtalanította a eszkereszeket, a kik eddigelé jó szomszédságban igyekeztek élni az oroszokkal, s többször vették igénybe segítségüket a törökök ellen, a kik erősen terjeszkedtek a Kaukázusban. A törökök ugyanis a mohamedán vallás révén befolyást gyakoroltak több hegyi népre, főkép Dagesztan lezg-avar és tatár lakosaira, a kiket az oroszok ellen már I. Ahmed szultán is védelmezett 1604-ben hadaival. Ujabban a török a persáktól Georgiát követelte magának, a mely tartomány viszont a rokonvallású oroszok segítségét vette igénybe. A török Immeretiát is magának követelte. Salamon király megtagadván az adófizetést, a szultán hadat küldött ellene.

II. Katalin ezárné (1762-től) N. Péter hódítási terveit tovább akarta folytatni s egyik főcéljául a cserkeszek meghódítását tűzte ki. Folytatta az előnyomulást s a kozák őrvonal tovább szervezését a Terek vidékén. Megkönnyítette a munkát, hogy egy kis-kabard herezeg Korina-Kanesokin khán a nagy-kabard herezegektől üldöztetve a keresztyén vallásra tért, Oroszország védnöksége alá állott s egy darab földet a Terek mellett átengedett. II. Katalin tehát rendeletet adott a Kis-kabard föld északkeleti határán egy erősséget emelni s így épült 1763-ban *Mozdok*, melylyel a tereki kozák őrvonal a cserkeszekig tolatott elő. A kabardok hiába tiltakoztak, *Mozdok* felépült s 200 kikeresztelt kabarddal és 50 család domi kozákkal benépesített.

Ettől fogva a kabardok elkeseredett ellenségei voltak az oroszoknak s gyűlöletök az orosz terjeszkedés arányában növekedett. Ekkor kezdődött az az elkeseredett küzdelem oroszok és cserkeszek között, mely közel egy évszázadig tartott.

Az orosz politika az eddigi sikereket biztosítandó a Terek vonala erősítésére 1770-ben egy esomó volgai kozákokat telepített át ide, több stanciezt alkotván általuk. Ettől fogva állandó guerilla harcokat folytattak egymás ellen.

Az oroszoknak a persa hatalom aláhanyatlásával ekkor már a törökkel kellett mérköznie a Kaukázus bírhatása fölött, a mely a cserkeszeket, mint hitsorsosokat is segítette. II. Katalin viszont szövetséget kötött II. Heraeles georgiai királylyal, a ki jogara alatt egyesítette az egész persa fénhatóság alatt lévő Georgiát (1760—1798.) A háború az orosz és a török között 1768-ban megkezdődött. Medem orosz tábornok hadseregével győzedelmesen nyomult előre a cserkeszek között a Kubán mentén a Kaukázus alá, Totleben tábornok pedig a Kaukázuson túl a déli tartományokban hadakozott. Kutaiszt (Immeretia fővárosát) elfoglalta ugyan, de Poti mellett vereséget szenvedvén, visszavezette seregét (1772) Oroszországba.

A kucsuk-kajnardsi békekötés (1774.) mindazáltal megerősítette az oroszokat Azov, Keres és Jenikale birtokában és a két Kabarda lakóit orosz alattvalóknak jelentette ki, a krimi khánságot a töröktől függetlené tette, a török viszont adófizetőkül nyerte a déli Kaukázus, Georgia és Immeretia lakóit.

II. Katalin *Mozdokból* tovább folytatta a kozák határőrvonal

nyugat felé kiépítését. Ekkor települtek és épültek Jekaterinograd, Georgiewsk, Stavropol városai és várai a eserkeszek és más hegylakók ellenében. Ennek következtében 1778. meghódolt a kubáni tatárok khánja Gazi Girai szultán s birtokba vétetett a Kubán északi partvidéke, a régi Tmutarakhán tartomány. Nyugaton a Kubán lett a határfolyó és a további hadműveletek alapja, miként keleten a Terek és a Malka folyó.

A kabardok 1779-ben újra fegyvert fogtak, de kevés szerencsével, úgy hogy az orosz határ a Malkáig terjesztetett, a hol a híres kaukázusi hévvizek biztosítására Konstantinogorsk erőssége épült (1780.)

Katalin 1783. Krimet és a Kis-Tatárországot az alsó Kubánnal csatolta birodalmához. A török viszont Anapát erősítette meg a Fekete-tenger keleti partján, végvárúl, a Kubán torkolatától délre.

Ugyanazon (1783.) évben II. Heraeles, Georgia királya, a persa és török főnhatalóság alól függetlenítette és orosz védnökség alá adta magát, elfoglalván Tifliszt. Ez szükségessé tette egy kaukázusi út építését a Kis-Kabardán és a Terek kaukázusi áttörésén a Darjeli hágón keresztül, melynek bázisául a Kaukázus lábánál 1784-ben, a nevezetes *Wladikawkáz* (Kaukázus ura) erősséget építették a Terek jobb partján, ott hol ez a hegyek közül a kis-kabardi sík földre ér.

Ezeknek következménye volt (1787—91.) az újabb török-orosz háború, melynek folyamán a eserkeszeket egy török próféta Sejk-Manzur fanatisálta, mígnem (1791.) Anapa kiostromlásánál maga is orosz kézbe és fogságba került.

A jasszi (1791.) béke után Katalin ezárné folytatta a kubáni kozák határórség szervezését (most már a felső Kubán jobb partja és a Malka között is) melylyel a eserkeszeket egészen bekerítette és a végleg meghódított kabardokat elvágta a Kubántól nyugatra lakó többi eserkeszektől. Ekkor épült többek közt *Batalpasinsk* (a Felső-Kubán mellett), *Pjätigorszsk* az Öthegey alatt s 1792-ben a mostani Kubán menti főváros *Ekaterinodar* (Katalin ajándoka.) Ez a kozák határórség sokban hasonlított a mult századi magyarországi határőrvidékhez.

Georgiát a persák még egyszer hatalmuk alá hajtották (1796), de 1799. a Heraeles fia XIII. György teljesen átengedte I. Pál ezár-

nak országát, melyet ez 1801-ben Oroszországgal végleg egyesített s utóda I. Sándor ezár (1801—25.) orosz tartományná organizált.

Georgia birtokba vétele maga után vonta a nyugati szomszéd Immeretia, Mingrélia és Guria és a keleti szomszéd Derbent, Baku, Sirván, Séki, Gandja és Karabagh kánságok elfoglalását, melyet az erélyes *Cicianoff* kormányzó (1802—1806.), maga is grúz (georgiai) származású s a királyi esaláddal rokon benszülött herezeg és utóda Gudovies gróf hajtottak végre.

Az orosz hatalom az 1829-iki drinápolyi békében, a mely kimondotta, hogy az újonnan megállapított déli kaukázusi orosz-török határtól északra minden tartomány orosz uralom alá engedtetik át, az északi Kaukázusban a terjeszkedésre újabb jogalapot vívott ki. Úgyde a cserkeszek sohasem ismerték el a török főhatóságot, felőlük tehát a török nem rendelkezhetett. Kis-Tatárország a melynek néha vazaljai voltak, behodóztatott, ők azonban függetlenségükért készek voltak vért, éltet áldozni. A török tovább is fanatizálta őket a vallás jelszavaival, de a Korán tanainál inkább lelkesítette a bátor herezosokat a szabadság szeretete, az orosz igától irtózás, s a vágy, hogy a két Kabardát felszabadítva, azzal egyesülve vívják ki függetlenségüket.

A Kaukázus keleti népeit, a Terektől délre a Kaspi-tenger felé lakó csecseneket s a dagesztáni lezg-avarokat még ennél is inkább lelkesítette a vallási fanatizmus s ők is készen állottak magokat a legvégsőig védelmezni. A hazafiság jelszavait vallásos rajongással hirdető profétáik a *muridák* lelkesen hirdették a „szent herez“-ot s vezérek Kadi vagy *Kazi Mollah* és utóda a hős *Samyl* (Sámuel) tanai a herezi lelkesedést a hit fanatizmusával egyesítve mintegy új vallásos szektát, a *muridismust* alkották meg közöttük. Így fellelkesítve kötöttek a lezgek, avarok, kazi-kumikok s a többi dagesztáni hegyi népek véd- és dacszövetséget egymás közt és a csecsenekkel 1825-ben az orosz hódítás ellen.

1830-ban lángolt fel a szent herez tüze Dagesztán bérezei közt, a hol Kazi Mollah a muridák vezére sokáig ura volt a helyzetnek az oroszok felett és számos győzelmet aratott rajongó muridjaival, leleszállva a hegyekről Tarki, Grosznája, Kizlár várai alá, megostromolva egy izben magát Vladikavkázts is s egészen a Kubánig vezetve győzelemittas hadait (1832). Csak három év multán sikerült

az orosz hadaknak körülfogni őket Himri (a Samyl szülőhelye) bérezei közt, a hol a hit és haza oltalmában maga Kazi Mollah is hősi halált szenvedett. Társát és vezér-proféta utódát az avar Hamzad béget 1834-ben egy avar orgyilkos módon ölte meg egy mecsetben. Az ifjú Samyl, Kazi Mollah jobbkeze és hadnagya megmenekült a himrii vérfürdőből, hogy tovább lobogtassa a szentharez zászlaját és világszerte híressé tegye a muridák dicsőségét.

A míg a keleti Kaukázusban, Dagesztán magas bérezei közt és mélységes völgyeiben a szent harez lángja lobogott, a nyugati Kaukázusban, a Kubán partjain, szabadságharczát vívta a eszkereszek esekély, de elszánt s a vakmerőségig bátor honvédő serege. Az első expediciót a Kazi Molla legyőzője Velliaminoff tábornok vezette ellenök. A hadi terv abból állott: lépésről lépésre haladva elfoglalni a eszkereszek földjét s addig is a kozák határórséggel teljesen körülzárni őket és izolálni minden lehető segédforrástól a törökök vagy egyéb hatalom részéről, a kik sorsuk iránt érdeklődtek. Ennek következtében a tengertől is elzárták őket, lefoglalván az Anapa és Gelenesik közt kereskedő török hajókat és (1836) egy angol kereskedelmi hajót is, a mi nagy felháborodást keltett az angol parlamentben és tiltakozást a kormány részéről.

A eszkereszek elszánt küzdelme s ezek a messzemenő kényszer intézkedések egész Európa figyelmét és rokonszenves érdeklődését felköltötték az addig ismeretlen eszkeresz nép iránt, melynek hősiességében a középkor lovagias erényeinek felújulását látták feltűnni a keleti láthatáron.

Ám a hadak sorsát nem a romantikus lelkek rokon vagy ellenszenve dönti el. Az újabb szerkezetű fegyver legyőzi a kovás puskát, az ágyúk ellen hiábavaló a személyes bátorság és kézi fegyver; a jól táplált kozák többet bír, mint a kereset forrásaitól is megfosztott és kiéheztetett hegylakó.

És mégis az egyenlőtlen és kedvezőtlen viszonyok közt a eszkereszek sokkal kitartóbb ellenállást fejtettek ki, mint az oroszok gondolták. Jóformán minden falut külön kellett bevenni, midőn 1835 és 1836-ban megújították a harezot sok veszteséggel, kevés eredménnyel. A 60,000 főnyi hadsereget 120,000-re emelték, az elfoglalt területeken erődítményeket emeltek és toltak előre, de a eszkereszek meghódolni mégsem akartak. Májig is állanak még a esz-

keszek ellen emelt erődök szemben a eserkesz aulokkal vagy épen közöttük. A legelszántabbak voltak a sapszikok, a kik összeköttetésben állottak a hős Samyllal is, a ki Dagesztán bérezei közt Avariában, a kazikumuk és eseesenföldön, a fanatizált muridák élén, győzelmesen harezolt 1836 óta az oroszok ellen, a kik Hunzák, Dargo és Himri megerősített váraira támaszkodva operáltak. Samyl 20,000 harezosával le-leszállt a hegyek közül a síkságra is. Feldúlta a kabardok földjét, a kik bár rokonszenveztek vele, de a szent harezban nem vettek részt. Az 1843. évben megostromolta Mozdok várát is. Az oroszok évről évre megújított hadjáratai eredménytelenek voltak, épúgy Voronzov herezeg béketárgyalásai is (1845.).

Az 50-es évek folyamán is állandóan lobogott a harez tüze a keleti és nyugati Kaukázus bérezei között. *Bariatynski Sándor* herezegnek sikerült végre 1859-ben Samylt *Hunib* sziklabérezsein körülzárni s óriási erőfeszítés után, ezerek élete árán, a végén, a honnan nem is sejtette, hátulról támadva meg (a megmászhatatlanak vélt falmeredek sziklákon kötélhágesókon felkapaszkodva) a kis Hunib aulba szorítani, utolsó 80 emberével, a kik csak a végkimerülés után adták meg magokat magának a fővezér herezegnek. Mikor Bariatynski Samylt meghódolásra szólította fel, ez azt felelte, hogy „Hunib hegye magas, Allah még magasabb, te pedig alant vagy!” (t. i. a Kara-Kojszú völgyében). A fegyver-átadás helyén kápolna emelkedik, megszentelve a helyet, hol ez a titáni küzdelem s annak zárjelenete végbe ment. Samyl tisztességes fogságban, internálva élte le további napjait. Népe meghódolt a túlerő hatalmának.

A legutóbbi orosz-török hadjárat alatt felharsant még egyszer a harezi riadó a Kara-Kojszu völgyében, mint elmosódott visszhangja a muridák szabadságharezának. Azóta esend és nyugalom van. Hunzák, Hunib stb. bérezein bevehetetlen kaszárnyák s erős őrségek védik a dolgok új rendjét.

Samyl és a muridák leveretése s a keleti Kaukázus meghódítása, jóllehet a eserkeszek nem állottak velök szövetségben, visszahatással volt a eserkeszek ellenállására is, a mely végre is kimerült a tulnyomó erővel szemben.

Am a eserkesz még legyőzve is büszke és hajthatatlan maradt. Hiába próbálta az orosz kormány 1860—61. engedményekkel kibékíteni őket, a harez végleges befejezése után 1864-ben az oroszok

engedélyével, sőt némi támogatásával, m. e. 400,000 cserkesz kivándorolt Törökországba. Inkább akartak megválni kedves hegyeiktől, völgyeiktől, szülőtteföldüktől, mint a szabadságtól.

Törökország különböző részein letelepedve, ott nagy beesülésnek örvendenek, bár máig sínesenek teljesen aklimatizálódva. A kivándorlás a 70-es és 80-as években is meg-megújult, úgy hogy a nyugati Kaukázusban csak egyes szigetek vannak még belőlük a Kubán, két Szelenesuk, Urup, Laba és Bielája völgyeiben kozák staniezák által megszakgatva. Csak a két Kabarda cserkeszei nem mozdultak régi hazájokból, ők a dolgok új rendjével inkább s már előbb megbarátkoztak.

Az adighék számát manapság még m. e. 120,000-re teszik. Ezek közül néhány *sapzik* aul van Ekaterinodártól nyugatra a Kubán balpartján; az abazechek tömegesen laknak Ekaterinodártól keletre az Afipsz folyótól egész a Labaig¹; *abazák* még inkább délkeletre laknak a két Szelenesuk és a felső Kubán völgyében, tarkázva az előkelő beszélő törzs és a Terek mellől ide kiköltözött *kabardok* auljaival. Felettök délre az Elbrusz tövében a Kubán forrás vidékén laknak a karaesaj tatárok, az Elbrusztól keletre pedig a *kabardok*.

Kegyelotes érzelmekkel szép történeti multjok és nemzeti karakterök iránt és nagy érdeklődéssel s figyelemmel népsajátságaik megismerésére jártuk be a Cserkeszföld egy részét, majd Samyl hős hun-avar muridjai vitézi tetteinek színtereit a Kaspi-tenger nyugati partján emelkedő „hegyországban“ Dagesztánban s észleleteinkről az igazsághoz híven referálni ezélja a következő soroknak és fejezeteknek.

¹ Jankó János erősen téved, midön (101. l.) azt írja, hogy »az abazdek, mely törzs a Bialaja és Afipsz közt lakott, *teljesen kivándorolt*«. Több mint 20 falujuk van még e két folyó közt, s 10–12 a Laba és két mellékfolyója völgyében.

Két hét Rómában.*

1894 aug. 22-ikén, szerdán d. u. 2 óra után indultunk el a központi pályaudvarból Fiume felé, hova az álmatlanul, de nagyrészt jó hangulatban telt éj után másnap reggel 6:30 p.-kor érkezünk, s a hol már várt reánk egy néhány, egy nappal előbb oda utazott társunk, kik egy kissé bővebb ismeretséget akartak kötni a magyar tengerpart gyöngyével, a kényes szirénával. Bizony mi többiek alig nézhettünk ott csak futólag is körül. Tudva, hogy egy jó óra múlva hajónk indul, égett talpunk alatt a keskeny partszegély, esalogatólag hívott az árboez-erdős ibolyaszín tenger, úgyhogy egy reggelire se mertünk megtelepedni a Deák-Ferencz-korzó valamelyik kávéházában, hanem egyenesen a hajóállomásnak vettük útunkat, félve, hogy a *Villám* elezikázik előttünk s mi aztán Odysseussal könnyezve bámulhatunk a terméketlen tengerár síkjára. Aztán 27 ember nem egy ember: kiki nemesak magával van elfoglalva, hanem akarva-akaratlan társaival is törődik; hiszen talán semmiféle útas nem viszi annyira magával az idegenbe is a testületi szellemet, az összetartozás érzetét, mint a magyar ember, a kinek a maga bölesőjén kívül „ninesen számára hely“ . . .

A mint a Deák-Ferencz-korzóról kiérve a tengerpart mentén folytattuk útunkat, szemünkbe tűntek a pár nappal azelőtt óriási tűzvész áldozatává lett nagy tárházak, melyeknek füstölgő romjai, megszenesült gerenda-halmazai és tönkre ment áruí közt még akkor is javában folyt a munka. Gyönyörű időben szálltunk fel a hatalmas *Villámra*. A reggeli lenge fátyol, melynek leple a tenger messzebb síkját s távolibb partokat és hegyfokokat eleinte eltakarta fürkésző

* Felolvasta a szerző az Erdélyi Irodalmi Társaságnak 1897. okt. havi ülésén, mutatványul egy sajtó alatt levő Emlékkönyvből, melyben a magyar tanároknak egy a tanügyi kormány által rendezett olaszországi tanulmányútja van leírva.

szemeink elől, mind inkább oszladozni kezdett s a tükörsíma azúr sikságon megindult 14 mértföldnyi sebességgel járó Villámunk, hogy Anconába röptsen. Kellemesen lepett meg bennünket az a szerencse, hogy a hajó fedélzetén egy kiváló magyar ember útitársunk akadt *Szalay Imre* akkori min. tanácsos személyében, kire viszont még nagyobb, s mint őszinte, szíves magatartása bizonyította, épen nem kellemetlen meglepetés volt a 27 magyar honfitárral való találkozás.

A hajón azonban ha útasokra számítottak is, de 27 olyan élehetetlen emberre, a kik reggelizés nélkül bízzák magukat az Ádriára, bizonyosan nem számítottak. Hisz ezeknek „*robur et aes triplex circa pectus erat*“! Megrendeltük a reggelit, még is terítették mindjárt a hajó fedélzetén egy keresztbe állított hosszú asztalon, el is fértünk valahogy mellette, de a mi a reggelizést illeti, már az arra várás meglehetősen próbára tette a Karszt kanyargós útain meghurczolt gyomrunkat. Hát még mikor azt kellett látnunk, hogy a szomszédunk már eszik valamit s nekünk magunknak egy-egy élénk dobált *subito*-val kell beérnünk, akkor megint csak Odysseusra gondoltunk, a ki nagy-igazán megmondta több mint 3000 esztendeje, hogy „nines kutyább a korgó gyomornál“. Azonban a korgó gyomor néha eszméket is ad s azt adott nekem is. Ki mikor kapta meg a reggelijét, nem is tudom, mert az említett eszme nekem azt sugallta, hogy hagyjam ott a hajófedélzetét, menjek le kajütömbe, bontsam ki pakk-táskámat, vegyem ki belőle a tanári élehetlenség hathatós czáfolatát, egy úgy nev. *schnell-siedert*, ennek spiritusz-lángjain forraljak vizet és mikor javában forr, zudítsak bele egy marék teát. . . . De minek folytassam e robinsoni művelet részleteit? talán azért, hogy utólag szemrehányó levelet kapjak honfitársaimtól, miért nem hívtam le őket kajütömbe vagy miért nem állottam be második *cameriere*-nek s nem szolgáltam a hajó fedélzetén párolgó teával? Esküszöm, nem a humanismus hiánya, nem is honfi-önzés volt eljárásom, illetőleg el-nem-járásom rugója, hanem — annak tudata, hogy a tengeren a fegyelem sem szárazföldi, mint azt *Győrök Leo* Lázádo hajósnépében olvastam. . . .

Mikor ismét fölmentem a fedélzetre, már csak egy-két utolsó mohikán reggelizett, a többiek jórészt elszéledtek s a hajó öblös mélyeiben álomra hajtották fejüket, bízván a phaeákok tengerjáró tudományában. Ekközben a *Quarnero* egyre tágult. Jobbról *Istria* válto-

zatos, meredek partszegélye és *Cherso* még változatosabb öblei helyett nem sokára a nyílt *Ádria* messze szemhatára terült ki előttünk, *undique pontus*. Gyönyörű tiszta volt a levegő, a tenger esendes; nem győztünk eleget gyönyörködni a tenger és az azt ölelő égboltozat színváltozataiban. Elérkezvén az ebéd ideje, azt hittük, hogy a késedelmes reggeliért bőséges és jó kárpótlásban részesülünk. Azoknak, a kik egy évvel azelőtt a görögországi útban részt vettünk, eszünkbe jutott az *Espero*, a mely nem csak szép berendezésével bájolt el bennünket, hanem három napi útunk alatt mindig olyan fejedelmileg gondoskodott rólunk, adván „vadat és halat s mi jó falat, szemszájnak ingere“. Sajnos, a *Villám*-ot nem is úgy szoktatták, nem is úgy nevelték, legalább ebédje élénk vágyakozást keltett bennünk az *Espero* után. . . .

Útját azonban dícséretes pontossággal végezte hajónk s délután 4 óra tájban *Anconába* érkeztünk, e remek fekvésű, eredetileg görög városba, mely, mint tudva levő, *tárt karokkal* fogadja az embert. De mindjárt a kiszálláskor jó leczkét kaptunk arra nézve, hogy inkább bízzunk magunkban, mint másokban. Ki volt adva a jelszó, hogy csak szálljunk ki nyugodtan, pakk-táskáinkat az ezzel megbízott *facchino*-k részint előre viszik, részint utánunk hozzák a tengerparti vámházba, a hol szigorúan megvizsgálják őket, nines-e vám alá eső holmi bennük. A vámházban esakugyan halomra rakták táskáinkat, és mindenki iparkodott fölfedezni a magáét, de többen hiába keresték; azt hitték, később hozzák utánunk. Én is így voltam vele, mégis éltem a gyanúpörrel s visszasandítva az elhagyott *Villám* felé, megütközéssel láttam, hogy biz az már felvonta hosszú pallóját s a szárazfölddel minden összeköttetést megszakított. Visszafutottam s a földézetten megpillantott kapitánynak értésére adtam, hogy több pakk-táska a hajón maradt. A kapitány elindult körülnézni, de esakhamar visszatért s constatálta, hogy a hajón semmink se maradt. Nagynehezen tudtam rávenni, hogy a pallót boesáttassa le, hadd nézzek utána magam. Alig hogy a fedélzetre ugrottam, megtaláltam az egy rakásban ott maradt pakk-táskákat vagy négyet-ötöt a magaméval együtt és gondoskodtam elhozatalukról. Utitársaim, kik a vámszobában szorongtak és táskájuk előkerülésére vártak, ugyanesak meg voltak lepve, mikor engem egy pár pakk-hordó lazzaronitól kísérve a vámháznál pakk-táskájukkal

megjelenni láttak. Átesvén a vizsgálaton, pakkjainkkal mindjárt a vasúti állomáshoz hajtottunk és ott biztosan elhelyeztük őket, magunk pedig kisebb-nagyobb csoportokban sétára indúltunk a városban, miután a vasúti állomásnál együttes vacsoránkat megrendeltük. Némelyek vállalkoztak arra, hogy a kétszer kanyargó hosszú partvonal mentén végig mennek s megnézik Traianus diadalkapuját. Más részünk megelégedett azzal, hogy ezt az imposáns diadalívet már a hajóról szemügyre vették s a nagy hőség ellen a tenger hullámaiban kerestek menedéket. Anconának igen érdekes tengeri fürdője van. Magasan, terrasse-szerűleg vannak a kabinos folyosók elhelyezve faoszlopokon a víz színe fölött s még színpadja is van, de ez már a szárazföldön, a hol a kabinra váró vagy már megfürdött közönség circusi, akrobatai és rögtönzött színi előadásokban gyönyörködhetik. Mi is csak esti $\frac{1}{2}$ 8 órakor juthattunk hozzá a fürdéshez. A nap épen leáldozóban volt, s utolsó sugarai végig síklottak a tenger sima tükörén. Mi pedig élvezettel öleltük keblünkre a *ἄλμυρον ὕδωρ*-t, melynek széles háta reggel óta hordozott.

Esti 9 órára mindnyájan visszagyülekeztünk a vasúti állomáshoz, melynek éttermében már készen vártak a szépen megterített asztalok igen tisztességes, élvezhető vacsorával. Itt vidáman telt az idő egészen 11:55 p.-ig, mikor a vonat kirobogott velünk s egy darabig nyugati irányban a tengerparton haladt, majd dél-nyugatnak fordult, egyenesen Rómának, a rég látni óhajtott Rómának tartva. Abbeli reményünkben ugyan, hogy a vasúton töltendő második éjszaka jobb lesz az előbbinél, alaposan esalódtunk, mert kényelemről szó sem lehetett; azonban annyira ki voltunk merülve, hogy kényelem híjjában is legnagyobb részben elaludtunk. Reggeli $\frac{1}{2}$ 6-kor a gyönyörű fekvésű *Ternit*, a régi *Interamnát*, Tacitus szülővárosát láttuk magunk előtt. Csakhamar elértük a Tiberist és Etruriából közléről integetett felénk a *Soracte*, ezúttal nem „*alta nive candidum*“. A Tiberisben meglehetősen esalódtunk: azt hittük, egy tekintélyes folyót fogunk benne tisztelhetni, legalább is olyat, mint a mi Tiszánk. De bizony a Tiberis elég szerény kis vízeckének tűnt fel előttünk, alig látszik rajta, hogy fővényhordó gyors hajjai fölött több ezer éves hagyományok ködképei lebegnek. A római Campagnára érve, mindén arezon látszott az izgatottság és feszült várakozás kifejezése. Kinek ne dobogna hangosabban a szíve, ha nem

először teszi is meg ezt az útat, mikor a világ gyöngye, az egyetlen, örök város felé közeledik? Kinek ne újulnának fel képzeletében századok, ezredek viharjai, tusái? Ki ne tekintene tisztelettel az európai civilizatio agg dajkája felé? Athén volt a szülője, igen, de Róma farkasának emlőit kellett szopnia, hogy nagygyá, hatalmassá növekedhessék... És íme szemünkbe tűnik a Szt-Péter templom diadalt hirdető kupolája!

Augusztus 24-ikén, pénteken reggel 7 órakor robogott be velünk az új-kor prüszkölő paripája az ó-világ metropolisába. A Cook-ézőg emberei már várták érkezésünket és mindjárt elszállásoltak a vasúti állomástól egy pár lépésnyire, igen egészséges, magas helyen fekvő Hótel Continentalban. A hosszú út után szobájában kiki rendbe hozakodva, egy fél óra mulva a hótel díszes éttermében gyűltünk össze reggelire, reggeli után pedig előleges szemle-útra indúltunk. Első dolgunk volt betekinteni a közeli *Santa Maria Maggiore* remek templomába, melynek tornya a legmagasabb Rómában. Ihletett hangulat szállta meg keblemet, midőn római vándorlásunk kezdetén ezen a derült hangulattól mintegy sugárzó szent helyen adhattam hálát istenemnek, hogy lábamat Róma magasztos földjére tehettem. Rómában a templomok általában nem csak isten-imádó helyiségek, hanem egy-egy darabjai annak a történelemnek, a melynek Róma a hordozója, letéteményesei egy fényes múltnak, felejthetetlen hagyományoknak, mely Rómának úgyszólván minden kövéhez tapad. „Hellasznak kinese egy elomló rom“, de Róma kinesei nemesak romok, Róma kinesei az ecclesia triumphansnak amaz alkotásai is, melyeknek fénye nemesak a letűnt századok sötétségébe világít be, hanem a jelennek külső ragyogványait is elhomályosítja. Az első benyomások lévén a legtartósabbak, mondhatom, hogy ez először látott templom hatását még a Szt.-Pál és a Szt.-Péter templom páratlan fénye se tudta lelkemben háttérbe szorítani.

Végighaladva a Via Merulán, a *Laterani* templomot s a *S. Clemente*-t ejtettük útba, majd a Via St. Giovanni in Laterano-n átmenve, a régi Róma fölséges romvárosához érkezünk. Előttünk állott a esoda-számba menő *Colisco*, szemünk elé tárúlt a *Forum Romanum*, mely után talán a legnagyobb kíváncsisággal vágyakoztunk. Azonban a megtett hosszú séta fáradalma és a déli hőség nem engedte, hogy hangulatos merengésbe essünk a világ e tán legnevezetesebb terének láttára s rövid szemle után azzal a megnyugtató

érzéssel vettünk tőle búcsút, hogy két hét alatt még sokszor lesz alkalmunk tízetesen szemügyre venni. Áthaladva a *Campidoglio*-n, a Pantheon melletti Rosettá-hoz címzett vendégfogadóba tértünk déjeûner-re s megízleltük az olaszok egyik legkedveltebb ételét a risottót. De már a fáradt test is megkívánta a maga jogait: déjeûner után visszatértünk a szállásunkra és álomra hajtottuk fejünket abban az időben, melyben az óriási hőség miatt úgy sem végezhetünk volna semmit. A délutánra nézve nem volt közös programm megállapítva. 5 óra tájban kisebb-nagyobb csoportokban különböző útra indultunk. Én negyed magammal (Móroc, Geréb és Gohl társaságában) a *Monte Pinciora*. Nagyszerű kilátásunk nyílt onnan a regia Romá-ra. Magunk előtt láttuk a Tiberisen túl emelkedő Angyalvárat és a Szt.-Péter templomát. Jobbra messzebb a Monte Mario, balra a Gianicolo magaslati területek el. Alattunk közvetlenül a félkör alakú Piazza del Popolo, Goethe kedves tere tárult ki. Betelve a feledhetetlen látvánnyal, a kupolák és tornyok erdejének látásával, a Monte Pincio, a régi lucullusi kertek ültetvényeiben, szobraiban, közönségében gyönyörködtünk. A délszaki növényzet pompája Italia derült ege alatt, a pálmák, aloék, akanthusok, kaktuszok, a rhododendronok, robiniák, cziprusok, piniák színharmóniája s általában az a mindenre kiterjedő gondosság, az az igazi cultura, mely Rómának e legkedvesebb passegiatáján úgy elárad: egészen mámorossá tette lelkemet. S milyen Pantheona van itt a babér bokrok árnyában az ó és új világ nagyjainak, művészeinek, költőinek! 126 márványszobor van itt felállítva, mind művészi becsű. Oly időben voltunk ugyan Rómában, mikor az előkelő világ nyaralóiba vonúlt s így a Monte Pincio igazi fényes közönségét a maga teljességében nem láthattuk: mindamellet így is jellemzetesnek tűnt fel előttünk a gyalog és kocsin járó közönség, az idegenek és rómaiak vegyülete könnyen megkülönböztethető sajátosságaiukkal. Így telt el első napunk Rómában, de nem akartuk befejezni a nélkül, hogy Rómának fő büszkeségét, a Szt.-Péter templomát legalább külsőleg ne lássuk. Kocsira ültünk tehát és a Corsón végig, a Tiberisen át, az Angyalvár mellett a S. Pietro-hoz hajtattunk s megéztük a világ legfőbb terét és legdicsőbb templomának homlokzatát.

Ne ijedj meg, szíves olvasó: nem szándékozom Rómában töltött 12 napunkat ilyen napló-szerűleg leírni. Csak az első nap vará-

za vonzott, hogy gondolatban még egyszer végigzarándokoljak emlékeinél. Amyival inkább, mert most is úgy hiszem, hogy első napunkat szebben és helyesebben nem is értékesíthettük volna s így leírásával némileg egy Rómában töltendő első naphoz modellt szolgáltatok.

A második nap történetét már csak rövidebben jelzem. A délelőttöt egész társaságunk a Szt.-Péter templomának s a vaticani szobor-gyűjteménynek szentelte. A Szt.-Péter templomában, a Cappella del Coro-ban a papoknak egész serege jeleni Divinum officiumra, mely után zenés mise következett. Az orgona hangjai gyönyörűen hangzottak az óriás boltívek alatt. Valóban hozzá kellett a szemünket szoktatnunk, hogy e templom roppant dimensióit belássa és felfogja. Igaz, hogy e tekintetben talán még túl tesz rajta az Aja Sophia Konstantinápolyban, de inkább a messzeségekben, mint a magasságokban. A mi pedig a San-Pietro műkineseit, pompáját illeti, annak rajzolására szegény a nyelv és gyöngye a toll! A Vaticán szobrai azonban még jobban érdekelték philologus lelkünket, mint a Péter-templom minden ékessége. Itt aztán igazán álmélkodtunk a képekből rég ismert szobrok eredeti, legeredetibb példányain. De kinek is ne telnék meg áhitattal lelke, ha Hera Barberinát, Zeus Otricolit, a belvedèrei Apollót, az alvó Ariadnét, Praxiteles Erosát, a Laokoon-csoportot, az óriási bronz Herculest, Apollo Kitharodát vagy Scipio Barbatus kősíriját stb. stb. szentől-szemben látja maga előtt? E nap délutánján kisebb társaságunk a *Janiculus*-ra (Gianicolo) kocsizott s onnan olyan panorámában gyönyörködtünk, a mely még a Pincióról láthatót is fölülmúlta. A Janiculus 84 méternyi magasságra emelkedik a tenger színe fölött. Itt van a híres *Fontana dell' Acqua Paola*, melynek 3 nagy zuhatagban ömlő tiszta vize (24 óra alatt 80000 köbméter) üdíti a levegőt. A félirat tudunkra adja, hogy V. Pál pápa a Lago di Bracciano-ból (Lacus Sabbatinus) vezettette ide a vizet, de azt elhallgatja, hogy a nagyszerű faszade-hoz a Nerva forumán állott Minerva templom szolgáltatta a márványt és gránitot.

A Gianicolóról egész Rómát nagyszerűen át lehet tekinteni. Jobbról balra félkörben szépen meg lehet különböztetni Róma halmain, kezdve a mesterségesen alakult Monte Testaggiótól egészen a Monte Vaticanóig. Ha Porsenának már ágyui lettek volna, innen halomra lődözhetette volna a Palatinust és a Capitolinust s Horatius

Cocles hősie tette kárba veszett volna. A Rómát ölelő végtelen Campagnára is pompás kilátás nyílik. Délnyugatra látható a tyrrhéni tenger. Balfelé félkörben az albanói hegyek, Frascati, az Apeninusok, a Soracte a Piazza del Popolo irányában, a Monte Mario a Szt.-Péter templom kupolájával egy irányban.

Estebéd után társaságunk nagyrésze a Piazza Colonnán gyűlt össze, mely ilyen tájban legelevenebb pontja a városnak. A kávéházakat, vendéglőket és ezukrász-boltokat, illetőleg az előttük levő tért a rómaiak és idegenek rajai lepik el ilyenkor s hűsítő italok mellett ülve hallgatják a jól szervezett városi zenekar impozánsan előadott zenedarabjait. Éjfélig is elidőz itt a közönség, itt hűtözik, mint a budapesti a Duna-parti kioszkok és kávéházak előtt. A különbség csak az, hogy a Piazza Colonna zenekarát hiában keressük Budapesten, nem is említve, hogy az olasz pincérek sokkal mozgékonyabbak, mint a budapestiek.

A Piazza Colonnához tovább is hívek maradtunk s legtöbb esténket ott töltöttük. Ez első nap azonban nem maradtunk sokáig, mert más napra kirándulás volt főlvéve a programmba. Albanóba rándultunk ki, a hol igen kedves emlékű napot töltöttünk. D. e. 9 órakor indultunk vasúton a 28 km.-nyire eső *Albanóba*. Az útvonal párhuzamosan halad a régi Via Appiával.¹ Albano rendkívül kedvesen fekszik: magasan a hegyen, egészséges helyen. A római előkelő világ szívesen nyaral itt, mert e hely védve van a maláriától, Rómának ez egyetlen kellemetlenségétől. Megreggelizvén a Hôtel de Poste-ban, a számunkra készen álló kocsikon a Horatiusok és Curiatiusok (?) siremléke mellett Aricián, Genzanón át egy pár hatalmas viadukton keresztül elérkeztünk a Nemi-tóhoz, mely a Sforza palotához tartozó óriási parkban van. A Nemi-tó voltaképen egy krátert tölt be s egy kör-alakú, meredek tölesérnek alját foglalja el. A lombok közül fel-felesillanó, mélyen fekvő tó kék vize a szó igaz értelmében hangulatos. Mintha a föld-anya e helyen föltárta volna kebelét, hogy a tó kék tükrén át szívébe pillanthassunk. E hely szépségét már Tiberius császár méltányolta, midőn oly hajót bocsát-

¹ Az új vasúti vonal az igen fejlett olasz vasút-építés egyik remeke. Az albai-tó mellett Cassel Gondolfo alatt hatalmas alagút víz keresztül. A hullámos talaj igen sok emelkedést és ereszkedést tett szükségessé.

tatott e tóra, a mely úszó sziget gyanánt házakat és kerteket hordozott. Az lett a sorsa, hogy alámerült.

Árnyas, mély úton indúltunk visszafelé, Castel Gondolfóba, részben az Albano-tó fölötti gerinczen, honnan gyönyörű kilátás nyílt az Albanói tóra, melyet most jobban szemügyre vehettünk. Az Albanói tó a Nemi-nek nagyobb kiadása: szintén vulkanikus tó 294 méternyire a tenger színe fölött. $3\frac{1}{2}$ km. hosszú, 2 km. széles, mélysége megüti a 160 métert. Az egész tó egy tojásdad amphitheatrumhoz hasonlít. A magasból letekintve sima zöldes felszínére, mintha a szirének esábitó hangjait hallanók, oly vonzó hatással van reánk a kiégett vulkán helyén nyugvó víztömeg. A tulsó oldalon, a meredek déli oldalon, a sűrű erdőségből mintegy kiemelkedő *Rocca di Papa* nevű helység, fölötte a magas szikla, melyen a vár állott, mely egyúttal a régi *Alba Longa*-nak a vára lehetett. Itt állunk tehát azon a helyen, a mely Róma bölesője volt. Meg-elevenülnek szemünk előtt a Livius kedves elbeszéléséből ismert alakok s a Vergiliusnál *Alba Longa*-ra vonatkozó jóslatok. Megértjük a betelepült pásztor-nép politikáját, melylyel honalapítása számára természetes erősségeket keresett s egyúttal a magaslatokra húzódvá, a síkság malarikus mocsarait elkerülte. Megértjük azt is, miért kellett a népség elszaporodásával egy résznek kiválni s itt hagyni a szűk magaslatokat, hogy a Tiberis, mint természetes útvonal mellett emelkedő enyhébb és tágasabb halmokon üsse fel sátorfáját s hogy miért kellett aztán szülő anyját *Alba Longa*-t elpusztítania, hogy a Tiberis melletti halmokra nézve ártalmatlanná tegye a *Mons Albanus* sásfészkeit.

A délutánt az albanói népelet szemléletében töltöttük. Ámbár vasárnap volt, a boltok mind nyitva voltak s az utcai élet a maga teljességében élénk tárult: az az igazi *dolce far niente*, az a lát-szólag foglalatloskodó édes semmittevés, melyhez az olasz nép olyan párját ritkító módon ért. Kétkerekű nagy talyigán, mely fölé magas ernyő borúl, borárusok jártak uteza-hosszat; a koesikon kolompok, a lovakon temérdek sallang. De vannak Albanónak ennél érdekesebb jelenségei is: leányai és asszonyai, kik jellemző viseletükben igazán nem a toll fekete nedvére, hanem a festő esetjére méltók. Bő redőzetű szoknyájuk, magas vállfűzőjük, melyet két oldalt tarkabarka zsinórok fűznek össze, fejükön a négyzögűre alakított könnyű

fehér kendő hosszú ezüst tűvel áttűzve, nyakukon a koráll fűzér . . . milderre kénytelen vagyok a már eléggé elkoptatott „festői“ jelzővel beérni, voltaképpen pedig olyasminek kell tekintenem, a mi Itália egének és talajának olyan terméke s úgy hozzá tartozik, mint a déli növényzet buja pompája.

Az izzó nap mindinkább hanyatlott, míg végre a tyrrhéni tenger ölében megvetett ágyába tért nyugodni. Feledhetetlen látvány, fölséges est, a minő csak Albanóban lehet. E nap édes emlékeivel érkezünk vissza Rómába este 9 órakor.

Másnap reggel a Szt.-Péter templom főhajóját szemléltük meg tüzetesebben s ez alkalommal érdekes mozzanatnak voltunk tanúi: hogyan porolják le az óriási oszlopfőket. Főnt a felső párkányon egy kötél volt megerősítve, melynek két végén egy poroló művész lógott; egy-egy kis párkányon megállva, a kezében levő nagy tollseprővel a legnagyobb ügyességgel porolta a keze ügyébe eső részeket, majd egy hatalmas lendülettel, mintegy eltaszítva magától a falat kilódult, hogy egy másik helyen, egy kiesivel odább szállja meg a falnak valamely kiálló fokát; ha nem oda jutott, a hova akarta, meg sem állott, hanem újabb lendülettel kilódítva magát iparkodott a kívánt helyre jutni. Szemünk-szánk elállott a Szt.-Péter templom e specialitása láttára, csak azt nem tudtuk, vajjon ez a poroló akrobata circusban készül-e folytatni pálya-lógását, vagy éppen circusból került ide e magas hivatás teljesítésére. A Szt.-Péter templomból ismét a Vaticánba mentünk, a hol a Sixtus-kápolna esodái s a képgyűjtemény, Rafael, Tizián stb. alkotásai voltak bámulatunk tárgyai. Éppen Rafael loggiait akartuk megtekinteni, mikor vissza kellett vonulnunk, mert ő szentségét, a pápát gyaloghintóban éppen a kertbe vitték. Másnap kedden délelőtt a császárok palotáit jártuk be a Palatinuson a Casa Romuli állítólagos helyétől egészen a cryptoporticusig, melyben Caligula testőreinek tórdőféscei alatt összegyűjtött. A roppant hőség daczára az egész nagy complexust, palotákra épített palotákat, bejártuk a Cook-ezégtől kirendelt *Conti* nevű vezetőnk ügyes kalauzolása mellett. Ez alkalommal néztük meg a Forum tulsó oldalán Róma legrégebbi börtönét, a S. Guiseppe de' Falegnami templom alatt, a régen úgy nev. *Tullianumot*. A templom elősarnokából 45 elkoptatott lépesőn leszállva, egy keskeny nyíláson át a börtön felső részébe jutunk, melynek eredetileg egyetlen

nyílása a boltozat közepén levő négyszegletes lyuk volt. A hagyomány szerint itt voltak bebörtönözve Szt. Péter és Szt. Pál. Ismét lejjebb szállva 11 lépcsőn, lejutunk az alsó helyiségbe, melyet eredetileg szintén csak egy kis boltozatnyílás kötött össze a felső helyiséggel. A Capitolium sziklájába van vájva e két méter magas körtön s talajának egy helyén forrás fakad, melyet a keresztény traditio szerint Szt. Péter fakasztott, hogy fogolytársait megkeresztelje. Itt halt éhen Jugurtha, Rómának egykor félelmes ellensége.

A nagy hőségben gyakran éreztük, milyen jó volna megfürödni. Sajátságos azonban, hogy Rómának, a vízben leggazdagabb városnak belső területén nincs egy modern igényeknek megfelelően berendezett fürdője. A Via Babuinón levő fürdőbe utasítottak bennünket, ott azonban várni kellett, míg a víz megmelegedett. Geréb barátommal összebeszélve elhatároztuk, hogy vasúton kirándulunk az *Aquae Albulae* nevű kénes meleg fürdőbe. Tévedésből nem találkozáván a kitűzött időben, magam indultam útnak a 20 kmnyire eső fürdőbe, melyet rendszeren csak *Bagni* néven neveznek, a Tivoliba vezető vasúton. A fürdő igen közel van Tivolihoz s nagy látogatottságnak örvend. Az *Aquae Albulae* erős kéntartalmú vizét már Augustus is használta rheumája ellen. Agrippa hatalmas fürdő-épületet emeltetett, melynek feltalált remek oszlopai ma a S. Maria Maggiore templomát ékesítik. Nagy kiterjedésű tavak vannak itt a szabad ég alatt, a viznek hőfoka 25° R. Nők számára elkerített tavak vannak fenntartva. Később, Tivoliba való kirándulásunkból visszatérve, javaslatomra az egész társaság megfürdött itt és nagyon sajnálták, hogy előbb nem volt alkalmuk élvezni e hathatós vizet és a benne fürdés kellemességét.

Másnap (aug. 29.) Caracalla thermáinak romjaihoz kocsikáztunk, majd a Via Appián haladva leszálltunk a Callixtus-katakombákba, hogy ez egyből az összes ilyen földalatti halálvárosokat megismerjük. Kezünkbe tartva az égő darab gyertyafonadékot egy német barát kalauzolása mellett bejártuk e földalatti labirynthost, melynek bejáratára szintén ráültenék Dante fölírása: „Lasciate ogni speranza, voi, qu' entrate“. S mily hévvel, mily ifjú lelkesedéssel magyarázott minden fölíratot, festményt, sarkophágot a jó barát, ki német városcáját elhagyta s ide jött, hogy a kereszténység első századainak e legékezebben szóló maradványát megismerje s a kívánsi

látogatónak magyarázza. S ha e szent embert e fő foglalkozásában érné utól a vég s a látogatónak kezében elfogyyna a gyertyaszál, nem jutna-e azok sorsára, kik ez útvesztőben eltévedve itt találták sírjukat? Nagyot lélekzünk, mikor ismét isten szabad ege alá jutunk, ez egyetlen boltozat alá, melyben bizhatunk. A Via Appián még elhajtattunk Caecilia Metella híres síremlékéig s onnan visszafordultunk.

Délután néhányan elsétáltunk a Ponte Molléig, s mivel úgy is régen vágyakoztunk közelebbi ismeretséget kötni a Tiberissel, egy meglehetősen primitív módon felszerelt parti fürdőhelyen, a hol mind össze egy nagyobb közös lombsátor borúlt felibénk, megfürödtünk a rohanó habokban, a kifeszített kötelekbe fogózva a víz sodra ellen. Sajátságos, mily kevés becsben tartják a rómaiak ezt a *flavus Tiberist*. Folyóparti corso csak most kezd itt-ott létesülni, mióta magas kőparttal szegélyezték a kanyargós folyót.

Kiváncsiak lévén egy olasz operát hallani, mivel az első rendű színházak ez időben zárva voltak, a Teatro Quirinóba mentünk el egynéhányan meghallgatni a Lucia di Lammermoore-t. Igazi népies színház ez a Teatro Quirino, a hol a közönség bátran füstöl, mert az énekesek torka már hozzá van szoktatva ehhez az ingredientia-hoz. A közönség lelkesedése, mely odáig terjed, hogy a népszerű áriákat az énekessel együtt dúdolják, minden egyebet pótol (?), a mi művészi szempontból hiányosnak tetszik.

A másnap látottak közül csak jelzem a legfontosabbakat. A S. Pietro in Vincoliban láttuk Michel Angelo világra szóló alkotását, a kolossális Mosest, mely II. Gyula pápa síremlékének középső részét foglalja el. Aztán megnéztük a S. Maria Araceli-t és specialitását a Bambinót. Ez a gyermek Jézusnak a sekrestyében őrzött, s a 16. században a jeruzsálemi olajfák hegyének egy fájából faragott szobroeska fehér selyembe takarva, gyöngyökkel s drágakövekkel dúsan ékesítve. A Bambinónak koesi áll rendelkezésére és csaknem mindennap elmegy betegetek és haldoklókat látogatni, kik a Bambinó megcsókolásától gyógyulást remélnék. Mily kedves mythos a régi mythosok hazájában! Ezután a Capitoliumon (Campidoglio) levő museumok megtekintésére került a sor. Gyönyörű szoborműveket láttunk a Museo Capitolinóban. Hogy csak egy párt említsek: itt van a kapitoliumi Vennus, a szőlőt tartó Satyr, a haldokló gladiator, az amazonok harezát ábrázoló sarkophag stb. Ugyan-

csak a Capitoliumon van, szemben az előbbivel, a conservatorok palotájának museuma. Nagy gyűjteménye van itt az olasz, vagy Olaszország körül érdemet szerzett tudósoknak, íróknak és művészeknek. Antik műremek kevesebb van, de azért a Sala dei Bronziban egy pár remek dolgot láttunk, így a bronz lovat, a tövis-kihúzó fiút, a kapitoliumi farkast.

A következő napok nevezetesebb látványai voltak: a lateráni museum (itt van a híres Sophokles-szobor, a régi szobrászat legnemesebb alakja), a páratlan *S. Paolo fuori le mura*, a világ legfényesebb, legimposánsabb oszlopesarnoka, a Museum Kircherianum prachistorikus ritkaságaival, a Vaticán etrusk gyűjteménye, könyvtára, a Diocletianus thermáinak museuma, stb. stb. Nagy kár volt, hogy a programmba fölvetett Borghese- és Ludovisi-féle s a Villa Albani-museumot, melyek, mint magántulajdonok ez időben zárva voltak, nem tudtuk meglátni. De legalább úgy nem jártunk, hogy Rómában voltunk és pápát nem láttunk. Vezetőnk, dr. Pasteiner Gyula eljárt benne, hogy névre szóló meghívót kapjunk Ő szentségtől szeptember 2-ára, a házi kápolnában általa tartandó misére és fogadtatásra. Fekete öltözet és frakk lévén előírva a civilek számára, mivel e tekintetben nem szereltük fel magunkat, bizony kénytelenek voltunk ruhakölesönző intézethez folyamodni s örülni, ha vastag fekete posztóból olyan öltözetet kaptunk, a melybe kétszer is belefértünk volna. Felejthetetlen élmény volt ez a pápai fogadtatás. A kápolnában nemcsak mi voltunk összegyűlve, hanem sok mások is, pl. egy előkelő spanyol zarándok-csapat, mely ő szentsége áldására várt. A kápolna ajtajáig gyalog hintóban hozták az agg egyházfőt, a Vaticán nagy foglyát. Midőn az ajtón belépett, biboros papjaitól támogatva, nem hitte volna az ember, hogy ez a roskatag öreg ember az oltár elé fog lépni s egy óráig tartó misét fog bemutatni az egek urának, oly fáradhatatlanul, hogy nem is embert kellett benne látnunk, hanem az átszellemült prófétát, kinck gyöngé porhüvelyét erős lelke nem engedi összeroskadni. A szent áhítattal hallgatott mise véget érvén, egy másik mise következett, melyet egy biboros pap mutatott be s a pápa végighallgatta. Ez is véget érvén, egy karos széket tettek az oltár lábához, melyre ő szentsége leült, hogy a kápolna meghívott vendégeit kéz- és lábesókra és kihallgatásra fogadja. Dr. Takács Menyhért, kassai prémontrei tanár vállalkozott

arra a tisztre, hogy ő szentségének latinul mindenünket bemutasson. Bámulatos volt az a szellemi rugékonyság és elevenség, melylyel a pápa mindenkihez intézett egy-két kérdést néha egyikkel-másikkal hoszszasabban elbeszélgetett, miközben arczán jóságos mosoly tükröződött.

Másnap, szept. 3-ikán Tivoliba rándultunk ki s nem tekintve a nagy hőséget, mely miatt sokat kell szenvednünk, kirándulásunk pompásan sikerült. Ezt a kirándulást senkinek sem szabad elmulasztani, a ki Rómában időzik. Tivoli 29 kmnyire van Rómától. D. e. 10 órakerkeztünk oda a gőztramwayval. Regényesebb fekvést, mint a Tivolié, képzelni sem lehet. Az Anio óriási vízeseinek hegyszakadécai fölött a változatosan tagolt travertin-sziklás hegyen ül a kis Tivoli és keesesen tekint a Campagna kopár síkjára, Róma tornyaira s a tengerre. A kis város legmagasabb pontjáról, a meredek mélység szélén a bájos kis köralakú Sibylla-templom hirdeti a régi isteneket. Ez hát a római költőktől annyiszor megénekelt Tibur, ez az a hely, melyről Horatius éneкли (Od. II, 6, 5).

Tibur Argeo positum colono
 Sit meae sedes utinam senectae,
 Sit modus lasso maris et viarum
 Militiaeque.

Erről mondja *Goethe* is: „Es gehören die Wasserfälle dort mit den Ruinen und dem ganzen Complex der Landschaft zu den Gegenständen, deren Bekanntschaft uns im tiefsten Grund reicher macht“.

Megrendelvén ebédünket, megindúltunk útunkra. Először Maecenas villájának helyét néztük meg, aztán Sibylla templomát, majd a Villa Gregoriana kertjén át a hegyszakadékokba beszállva, a travertin-sziklák által képezett barlangokba (Sirének barlangja, Neptunus barlangja) jutottunk, melyekben oly hűvös van, hogy a künn levő roppant hőség mellett is fázni kezd az ember; aztán a nagy vízesség közepe táján levő szikla-terrasse-ra léptünk, hogy a világ egyik legnagyobb ilyen fajta vízességét, közvetlen közelből szemlélhessük. Az Anio itt két mesterségesen készült alagúton szakad keresztül, melyeket e század elején építettek a félelmes folyó jobb útra terelése végett. A nagy vízesség 96 méternyi magasságból szakad alá rémes moraj közt a kiálló szirtfokokon meg-megtörő s szivárvány színt játszó fényes habjaival.

Ebéd után társas kocsikon indultunk a hegyi körútra, hogy

Tivolit és vízeseit magasabb helyről és más oldalról is áttekinthessük s páratlan panorámájában még egyszer gyönyörködhessünk. Cooktól kirendelt kalauzunk ismét megmutatta, hogy érti a dolgát s fáradhatatlan buzgalomával mindnyájunk háláját kiérdemelte. Körútunkból visszatérve, az olajfa erdővel borított hegy kocsiján lefelé indúltunk s meg sem álltunk a gőztramway legközelebbi állomásáig, Hadrián villájáig. Itt kiszálltunk, hogy a Campagna ez első rendű nevezetességét megtekintsük. Csakhogy ez a Hadrián-féle villa nem nyári lak volt, hanem olyan telep, melyen Hadrián össze akarta hordani mind azt a szépet, a mi messze terjedő utazásaiban tetszését megnyerte. Volt itt Lyceum, Akademia, görög és latin könyvtár, Prytaneum, nymphaeum, Serapis-szentély, színház, athéni tarka csarnok; utánozva volt itt Thessaliának Tempe nevű völgye, sőt még az alvilág is. Sok remek szobor került itt felszínre, melyek aztán római és más múzeumokba jutottak. A romhalmaz, mely az épületek tömegéből fennmaradt s a megállapított épületek bizonyítják azt, a mit Lanciani a Régi Róma ez. könyvében olyan szépen kimutat, hogy az előkelő rómaiak nyaralóikban mennyire mértéken túl hajtották a luxuriosus építkezést s mily kevés tért engedtek a természet szépségei közvetlen hatásának; a díszkerteknek is fő jellemvonása volt a természetes szépség teljes hiánya. Egy fának sem volt szabad nőni és hajtani a saját tetszése szerint, hanem alkalmazkodnia kellett a topiariustól kiszabott alakhoz.

Bevégezve a romok közt Tivoli látása után inkább fáradtságos, mint élvezetes útunkat s ezzel együtt e nap elég fárasztó munkáját, vasútra ültünk, de — mint főntebb érintém — Bagniban kiszálltunk, hogy kénes vízében hűsöljünk a nagy hőségben. Így telt el ez a mindennek felett élvezetes nap, mely után még 3 napot töltöttünk Rómában. E három napot nagyobb részt a látottak megismétlésére fordítottuk. Fájdó érzés vesz az emberen erőt, ha Rómától válnia kell. Nincs a világon város, a melyben olyan hamar otthon éreznők magunkat, mint az örök városban. Az ember érzi, hogy a legdícsőbb hagyományokkal való érintkezéstől folytonosan gyarapodik a lelke. Rómától csak abban a reményben válhatunk meg, hogy viszontlátjuk. Ki vetné hát meg azt a kedves babonát, ki ne menne el utolsó este a *Fontana di Trevi*-hez, hogy vizébe dobja soldo-ját a viszontlátás zálogául?

DR. CSENGERI JÁNOS.

A Rákócziak családi történetéhez.

„A kik a Rodoán és Bakath nevet viselik, azoknak nemzetsége Csehországból származik“ mondja Kézai Simon krónikás. Az okiratok a két jövevény utódait Bogát-Radván nembelieknek nevezik, mert itt is összevonták a századok folyamában a két ősatya nevét.

Radván nevű nádor előfordul Salamon király alatt 1067. körül a borsodmegyei százszdi monostor alapító-levelében. A krónika ismeri továbbá Bogár (ez csak Bogát lehet) fia Radvánt, ki Salamon alatt 1072-ben Belgrád elfoglalásában részt vett; alig szenved kétséget, hogy a nádorral azonos és a két jövevénynek — ha nem ő maga az egyik — sarja.

Határozottsággal azonban a Bogát-Radván nemzetség tagjai csak a 13. század kezdetén merülnek fel és akkor találjuk őket a zemplénmegyei birtokosok sorában; ez pedig igen természetes: a cseh jövevények a jelenleg is nagyobb részét szláv lakosságú Zemplénmegyében telepedtek le, a mint hasonló viszonyokat a legtöbb jövevény nemzetségnél kimutathatunk.

A két jövevény utódai, kik gyakran a Bogát és Radván nevet viselik, már a 13. század kezdetén igen számosak; tőlük sok család származik, melyek egyike (a monoki) báróságot, másika pedig az erdélyi fejedelmi trónt megnyerte.

A nemzetség egyik legkorábbi tagja *Csépán*, kiről nevén kívül mitsem tudunk; két fiut hagyott hátra maga után: *Csisz-t* és *Gyapol-t*.

Gyapol 1228-ban zalamegyei Dörgicse nevű birtokából egynéhány hold földet ad el az ottani lakosoknak.¹ Az illető okirat Bogát nb. embernek nevezi. 1251. jan. 21-én a Füzeg mentén lévő esáti birtokát, melyet atyái nagyanjától örökölt, az esztergami érseknek adja el; utoljára említik 1252-ben.²

¹ Hazai okmánytár V. 11. — ² Hazai okmánytár V. 23. Knauz I. 384.

Fia *Pál* 1278. auguszt. 27-én engedélyt kap arra, hogy egyenes fiutódok hiányában, birtokait bármelyik rokonának vagy monostornak hagyományozhassa.¹ Ez engedély értelmében tanúsítja 1282-ben az erdélyi káptalan előtt, hogy zemplénmegyei birtokait: Körtvélyes-t, Arács-ot, Morvát és Sink-ot nagybátyja fiainak hagyományozza.²

Gyapol fivére *Csisz* Philkát, nemzetségbeli rokonát előttünk ismeretlen módon megölte, minek következtében 1227-ben három birtokát kellett a megölt rokonainak vérdíj fejében átengednie. Ez ügy még 1252-ben (akkor Morvai Csisz néven szerepel) sem volt véglegesen rendezve, a mennyiben ez évben Berettói Istvánnak (a megölt Philka fivérének) újabb három birtokot kellett át adnia. Akkor saját és Gyapol birtokai között legelőször fordul elő a még mai napon is Zemplénmegyében fekvő, tótok és ruténektől lakott *Rákócz* (Rakovec, 1252-ben Rygoleh, Rogoleh.)³

Halála évét nem ismerjük.

Unokaöcse *Pál* 1282-ben birtokait a Csisz fiainak *László* és *Csepán*nak hagyományozza; ezek már 1266-ban Rákócz (Rakouch) birtokosai.⁴

Csepán fia valószínűleg azon *Pál*, kinek nejétől, Pazdiesi Péter nővérétől, II. *Gyapol* született; erről egy 1392-ben kelt okírat azt mondja, hogy három fia volt: *András*, *János* és *László*. Így állítja Budai Lexikonja (III. 145.) nekem pedig úgy látszik, hogy itt anachronismus van, mert az 1392. évszám nem jól illik a filiatióhoz.

Csisz fia *László Mihály* nevű fiut és névleg ismeretlen leányt hagyott hátra maga után. E leány férjhez ment Csut fia *Balázs*hoz; 1298-ban megkapja fivéréntől, Mihálytól, az atyai öröksége után Sink birtokból öt illető részét.⁵ Ennyi az, a mit róla s Mihályról tudunk.

Mihálynak Balázs nevű fia és Chala nevű leánya volt.

Chala Koles (Koch) nb. *Hosszumezei János*hoz ment férjhez; 1343. február 14-én özvegy.⁶

Balázs 1327-ben Pál fennebbi rendelkezését az egri káptalannál átírta s akkor már a *Rákóczi* nevet viseli („Blasius de Rakovec“); 1328-ban egyezséget köt rokonaival, a szintén Bogát-Radván nb. Izsé-

¹ Fejér V. 2., 463. — ² Wenzel XII. 367. — ³ Hazai okmánytár V. 23. Wenzel VI. 441., VII. 345., XI. 383. — ⁴ Sztárai okmánytár I. 10. — ⁵ Wenzel X. 315. — ⁶ Anjou-kori okmánytár IV. 302. — ⁷ Wenzel XII. 368.

piekkel, fennebbi Pálnak közeli rokonaival, a mennyiben arácsi birtokát nekik adja. Hogy közhivatalt viselt volna, nines tudásunk; szerepel 1357-ig.¹

Két fia volt: Benedek és „Gyapol“ János. *Benedek* előfordul 1348. szeptember 3-tól 1351-ig. „*Gyapol*“ *János*, ki a „*Morvai*“ nevet viseli, szintén szerepel 1348. szeptember 3-tól 1351-ig. Négy fia volt: *András* (1392.), *Benedek*, *Jakab* és *László*. Utóbbi — mint *Morvai Gyapolfi* — 1392-től szerepel 1447-ig.

Jakab, kit 1392-től 1413-ig ismerünk, három fiut hagyott hátra maga után: *Morvai Miklóst* (1438—1447.), *Jánost* (1448.) és *Lörinczet* (1448.)

A fennebbi *Benedek* „*Morvai Gyapolfi*“ és „*Rákóczi*“ néven szerepel 1409-től 1413-ig. Ennek fiai: *László* és *István*. *Lászlónak* (1436—1450.) három fia volt: *Benedek*, *Mihály* és *Gábor*, kiknek utódait nem ismerjük.² Budai szerint 1464-ben éltek. *Benedek* fia *István*, 1403-ban követséggel volt megbízva.³ Neje *Anna*, *Deregyei Nagy Pál* leánya, *Kéresi Miklós* özvegye. *István* nejeként 1438. szept. 30-án fordul elő.

István fiai: *Pál*, *Gáspár*, *András* és *Menyhért*.

Pál, *Gáspár* és *András* 1468-ban merülnek fel. 1472-ben arról értesülünk, hogy *Menyhérttel* együtt *Deregyő* és *Bogács* helységek miatti peres ügyben *Rozgonyi János* országbírójával visszaélvén, nemesak pörüket vesztették, hanem birtokvesztésre is marasztaltattak. 1476. szept. 21-én a fiyérek még együttesen szerepelnek. *Pált* 1482. kezdetén okíráthamisítás miatt újra elmarasztalták, mire a leleszi konvent nevezett évben jelenti, hogy *Pálnak* *morvai*, *rákóczi*, *luskóczy* és *szuhai* birtokait lefoglalta. *Pál* azonban sokáig nem engedett a bírói végzésnek. 1495-ben olvassuk, hogy birtokait *Deregyői Lénárd* kapta, be is ígtattatott, de hogy *Pál* és fiai *Miklós* és *Péter* e birtokokat még mindig erőszakkal elfoglalva tartják, miért a leleszi konvent által a király elé idéztettek. 1510. kezdetén bizonyítja e konvent, hogy *Deregyői Lénárd* azt az esküt, melylyel valami ügyben *Rákóczi Lázár* ellen tartozott, előtte nemes ötvened magá-

¹ Anjou-kori okmánytár II. 380, 444. III. 230. IV. 189. Sztárai-okmánytár I. 168, 208, 266. — ² V. 6. Turul 1897. évf. 148. old. — ³ Thaly a Turulban, 1884/90.

val letette;¹ hogy Lázár kinek a fia volt? azt az okírat meg nem mondja, de legvalószínűbb, hogy Pál fia.

* * *

Eddig ér a genealogiai láncz, melybe Csépan utódait szakadatlan sorozatban beilleszthetjük. Az utolsó tagok (1495.) és azon ág első képviselői között, kiktől kezdve a család kihaltáig ismét tudunk némileg összefüggő lánczolatot kimutatni, nem mult el oly nagy időtartam, hogy vele a hézagok ki nem tölthetőségét tudnók indokolni; ez időkülönbség (1495—1517.) oly jelentéktelen, hogy alig szabad említenünk és mindamellett — alig hihető — még sem vagyunk képesek a világtörténelmi családnak e két ágát egymással összekapcsolni.

Ha szemügyre vesszük, mily előre haladt még jelentéktelen családok genealogiája is, mily pontossággal találjuk nemzedékrendi tábláikat az első ismert őstől kezdve napjainkig vagy a család kihaltáig, részint családtörténelmi folyóiratokban, részint önálló művekben összeállítva s mily szorgalommal gyűjtik az azokra vonatkozó okíratok és egyéb természetű kútfőanyagot: akkor nagyon sajnálnunk kell, hogy a Rákóczi-család genealogiájában létező hézagot nem tudjuk kitölteni; pedig ahhoz csak az arra hivatott körök jóakarata és valamivel nagyobb erélyesség volna szükséges, mert az okíratok anyag meg van.

Thaly Kálmán úr, ki hosszú idő óta a Rákócziak korszakát tanulmányozza s e tekintetben valódi specialista, már a „Turul“ 1884. évi folyamában az Aspremont-Erdődi család vörösvári levéltárában felhalmozott okíratok kincsekre figyelmeztetett, melyek között legnagyobb a Rákócziak levéltára. Magában foglal megbecsülhetetlen adalékokat az Aspremont, Báthori, Batthyáni, Bethlen, Drugeth, Frangepán, Melith, Perényi, gersei Pető, Radziwill, Zakrzewski, Szécsi, Zrinyi és több más családok genealogiájára, melyek Thaly véleménye szerint teljesen alkalmasak volnának arra, hogy a Rákócziaknak genealogiáját a 13-ik századtól a 15-ikig (és kétségekívül még tovább is) megvilágítsák. Véleménye bebizonyításául egy okírat alapon ott összeállított genealogiai feljegyzést idéz, mely a következő Rákócziakról tesz említést:

¹ Századok 1873., 625, 627, 629, 632.

„*Blasius* vivit in anno 1334. (ezt már ismerjük); *Elisabetha* 1443.; *Ladislaus, Andreas* et *Paulus* 1466.; *Stephanus* 1469.; *Casparus* 1495. (kétséggkívül az 1468—1476-ig szereplővel azonos); *Margit* 1514.; *Zsófia* 1551.; *Mihály* 1564. (ismeretes); *Zsigmond* és *Ferencz* bárók 1592. (ismeretesek); *Judit* 1619. (ismeretes); *Anna Mária* 1646. (az ismert apáca).“

Ezeket még a következőkkel pótolhatjuk:

a) Rákóczi *Mihály* özvegye 1409. szept. 2-től 1412. jul. 12-ig Morvai Gyapol fia Benedekkel pöröl;¹

b) Rákóczi *Dorottya* kétszer ment férjhez. Első férje Hangácsi Mihály alnádor, másodikika Thurzó Péter (l. lent);

c) Rákóczi *István* özvegye Gutkeled nb. Butkai Klára 1549-ben fordul elő;²

d) Szalók nb. nagy-besenyői Bessenyei György (1572—1600.) első neje Rákóczi *Katalin*;³

e) 1564-ben a következőkről értesülünk: Rákóczi *Péter* leánya *Zsófia* (talán a fennebbi, 1551-ben szerepelt Zsófiával azonos), asszonylakai Projka János neje atyja után bizonyos rákóczi és morvai birtokrészeket követelt, melyeket néhai Rákóczi *János* özvegye *Juliánna* és fiai *András*, *Zsigmond* és *Péter* és leányai *Katalin* és *Sára* elfoglalva tartottak. Nádasdi Tamás nádor oda is ítélte azokat Zsófiának, de *vadászi Rákóczi „Bornemisza“ György*, Rákóczi *Ferencz* és *András*, továbbá *morvai Rákóczi György* és *Kristóf* erőszakosan tartották azokat vissza;⁴

f) Eesedi Röthi István leánya *Anna* kétszer ment férjhez; első férje Rákóczi *Mihály*, kitől *Ferencz* nevű fia született; második férje Halmi Gábor (zemplénmegyei ember), kinek nejeként 1650-ben szerepel;⁵

g) Kacsáncsi Zsigmond (zemplénmegyei ember, előfordul 1654.) neje Rákóczi *Jusztina*.⁶

1517-ben *Zsigmond* és *Ferencz* nevű fivérekkal találkozunk, kiknek egyike, *Ferencz* a „rákóczi“, másika, *Zsigmond* pedig a „felső-vadászi“ melléknevet vette fel. A két fivér atyját nem ismerjük.⁷

¹ Károlyi-okmánytár I. 555, 584. Morvai Gyapol fiai Benedek, Jakab és László előfordulnak még 1413-ban is (Wenzel VII. 345.) — ² Turul 1894.; 108. — ³ Turul 1889.; 12. — ⁴ A leleszi konvent levéltárából (Actor. Nr. 17. Mocsáry István százados úr szíves közleménye.) — ⁵ Nagy Iván, Magyarország családai IX. 791. Századok 1875. 318. — ⁶ Nagy Iván IV. 11. — ⁷ Kőváry (Erdély családai) sze-

I. Ferencz, kit 1517. óta ismerünk, 1527-től 1530-ig szendrői várkapitány. Nejétől, *Tomori Katától*, *Mihály* nevű fiut hagyott hátra maga után, kivel 1558-tól 1564-ig találkozunk. Ennek leánya *Krisztina*, *Bölcsei Lászlóhoz* ment férjhez.

Köváry szerint I. Ferencznek még *Anna* nevű leánya is volt, a ki 1550. körül *Ibrányi Jánosnak* a neje. Ez állítás a következőkben találja támogatását:

1) Zsigmond fejedelem 1607-ben kelt végrendeletében Ibrányi Györgyöt és Ibrányi Ferencz gyermekeit rokonainak nevezi.

2) Csomaközi Anna 1615. január 18-án Rákóczi Zsigmondot arról értesíti, hogy férje Ibrányi Miklós 1615. január 12-én meghalt és hogy temetését január 25-ére kitűzte; kéri Zsigmondot „mint az én szerelmes uramnak *atyafiát*“, hogy a temetésnél jelen legyen.

3) Ibrányi Mihály 1620. október 24-én Rákóczi Jánoshoz intézett levelét következőleg ezímezi: „Generoso Domino Joanni Rákóczy de Felső-Vadász, domino domino *fratri* mihi observandissimo.“¹

Ibrányi János 1589. május 13-án már nem élt; de találkozunk akkor Ferencz nevű fiával.²

Zsigmond 1517-ben Ferenczszel együtt az abaujvármegyei Felső-Vadász és Selyeb nevű helységeket Perényi Imre nádortól vásárolta. A vörösvári levéltárban őrzött egyik 1525. évi okirat szerint Zsigmondnak és Ferencznek még *Lajos*, *Márton* és *György* nevű fivérei is említetnek; de ezek, úgy látszik, Felső-Vadász vételében vagy nem voltak részesek, vagy a vétel idejében még kiskorúak.

Felső-Vadász a 13-ik század végén (valószínűleg az Ajton nb.) Miklós zólyommegyei főispán birtokába került, kinek utódai kezében a 15-ik század kezdetéig találjuk, midőn Zsigmond király egyik birtokosának hűtlensége miatt 1403-ban Perényi Imrének adományozta. Imre nádor a két birtokot 1492-ben Hangács Mihály alnádornak adta el,³ minnek az volt a következménye, hogy a két

rint, *Gáspár* lett volna az atyjuk, a mit, okirati bizonyítékok hiányában, apodiktikus bizonyossággal el nem fogadhatunk; annyi azonban áll, hogy az időszámítás nem szól ellene. — ¹ Történelmi Tár 1887. 268, 269. 1894. 467. — ² Károlyi-okmánytár III. 457. — ³ V. ö. Századok 1875. 312. Hangács Mihály özvegye Rákóczi Dorottya Thurzó Péterrel második házasságra lépett. Péter 1513. körül halt meg. Dorottya 1517-ben még él. A legnagyobb valószínűség a mellett szól, hogy e Dorottya Rákóczi Zsigmond és Ferencznek a nővére.

Rákóczinak még 1521-ben a birtok ügyében pörölnie kellett; az illető okirat már Zsigmond fiát, *Jánost* is említi¹. Ezen kívül volt Zsigmondnak még egy fia: György.

E *György*, a ki kétségekivül az 1564-ben említett felső-vadászi Rákóczi „Bornemisza” Györggyel azonos, egy ideig Bebek György hadnagya volt, kivel és Telekessi Imrével együtt hadakozott Szikszó mellett Kaza nevű falunál Velicsán füleki bég ellen 1558-ban. Bebek oldalán harczolt 1562-ben is, midőn urával együtt török fogságba esett, melyből csak 2000 tallér váltságdíj mellett tudott kiszabadulni. Megszabadulása után megkapta a szatmári főkapitányságot, melybe 1568-ban installáltatott. Midőn Szapolyai János Zsigmond 1567-ben a temesvári béget, Hassant, segítségre hívta, ez egyebek között a Rákócziak felső-vadászi kastélyát is felgyújtotta. 1569-ben találjuk Györgyöt azon tanuk sorában, kik a Dobó-Balassa-féle összeesküvés tárgyában ki lettek hallgatva.²

Három fiát ismerjük: Imrét, Lászlót és Lajost.

Imrének esetleges utódait nem ismerjük.

László 1583-ban Zemplénmegye alispánja; ³ 1602. márcz. 8-án pedig Básta császári főhadvezér alatt erdélyi főkapitány.⁴

Két leánya volt: Anna és Judit.

Anna kétszer ment férjhez: 1) *szászjai Uza Bernáthoz* (abaujvármegyei család sarjadéka), kiről csak azt tudjuk, hogy 1557-ben testvéreivel osztozott és hogy 1566-ban már nem élt; 2) *törteli Kún Bálinthoz*, kinek nejeként 1575-től 1580-ig szerepel.⁵ E Kún Bálintról tudjuk, hogy fivéreivel, Balázs és Mátyással együtt 1549. okt. 26-án Ferdinánd királytól nemességet kapott.⁶

Judit férje *inárcsi Nagy András* hajdú-parancsnok, ki 1608-ban sógorával, Rákóczi Lajossal kitünteti magát a törökök ellen; ⁷ Judit maga 1612. április 22-én szerepel; ⁸ kétséget nem szenved, hogy a vörösvári levéltárban 1619-ben előforduló Judittal azonos.

Lajos 1572. körül született. 1601-ben már szerepel a közpályán; 1604-ben legyőzte a törököket; 1605-ben Boeskaí vezéreinek egyike; 1606. januáriusában azon bizottság tagja, melynek a katonaságtól elkövetett szabálytalanságokat kellett volna megvizsgálnia; ⁹

¹ Századok 1875., 312. szerint már 1517-ben is említik. — ² Századok 1869., 197. Történelmi Tár 1879., 688. — ³ Századok 1874., 288. — ⁴ Történelmi Tár 1897., 611. — ⁵ Nagy Iván XI. 424. — ⁶ Turul 1889., 193. — ⁷ Történelmi Tár 1879., 80., 84. — ⁸ Ugyanott 1893., 580. — ⁹ Ugyanott 1879., 386.

1607. november 5-én megkapta a bárói rangot.¹ Meghalt hosszabb betegség után a zemplénmegyei Zomborban 1612. január 3-án este 6 órakor. Eltemették 1612. február 29-én a szerencsi templomban.²

Zsigmond fia *János*, kívül már 1521-ben³ találkoztunk, 1558. december 6-án Zemplénmegye táblabírájává választatott. Az eddigi irodalom azt állítja róla, hogy 1588-ban likavai kapitány volt. Ez állítást el nem fogadhatjuk. A Rakovszky-család levéltára szerint⁴ Rakovszky János volt 1588-ban likavai kapitány, mi — ha szemügyre vesszük, hogy a Rakovszky-család túróczmegyei eredetű törzsköcs család volt és hogy Likava a Túróczmegyével határos Liptó-megyében feküdt — sokkal valószínűbb is. Hozzá járul még az is, hogy Rákóczy Jánosnak 1588-ban már 44 éves fia volt; ennek következtében likavai kapitányságát — tekintettel az akkoron már nagyon előre haladt korára — sem fogadhatnók el.

Neje állítólag *Pongrácz Borbála*;⁵ ha ez igaz, akkor minden valószínűséggel a Zemplénmegyében birtokolt Kaplyon nb. nagymihályi Pongrácz-családdal van dolgunk.

Két fiát ismerjük: Zsigmondot és Ferenczet és egy Magdolna nevű leányát.

Magdolna kétszer ment férjhez:

1) *erkei Bozzási Miklóshoz*. E házasságból Ilona nevű leány származott, ki Bárczai Ferencz putnoki kapitányhoz ment férjhez. Ferencz 1594-ben halt meg, mire Rákóczy Zsigmond Magdolna gyermekeinek gyámja lett;⁶

2. *Gerendi Jánoshoz*, Rákóczy Zsigmond ipájához; pályája következőleg alakult: 1585 elején a fejedelmi ítélő tábla ülnöke; 1589—1594-ig tordai főispán; 1594-ben országos fizetőmester; meghalt 1595-ben Rákóczy Zsigmondnál.

Magdolna 1599 április 1-én halt meg; el van temetve a szász-erkei (kolozsmegyei) kath. templom kriptájában.

Egy 1587-ik évi lajstrom szerint a Dobokamegyében fekvő Serling falú dézsma-árendájából részt kap két Bozzási-ivadék és Gerendi János, hasonlóképen Szász-Erkeiden is. A Kolozsvári róm. kath. plebániában van Gerendi János tordai főispán feleségének, Rákóczy Magdolna, özvegy Bozzási Miklósnénak relatiója 1589-

¹ Lib. Reg. V. 890. — ² Ugyanott 1889., 202. 1893., 580. — ³ Más forrás szerint már 1517-ben. — ⁴ Nagy Iván IX. 619. — ⁵ Turul 1893., 36. — ⁶ Turul 1891., 88.

ből.¹ Rákóczi Zsigmond 1607-ben kelt végrendeletében Gerendi Jánosné utódait rokonai s örökösei közé sorozza.

Világos, hogy Magdolna Gerendi Jánosnak csak második neje lehetett. Első neje különben somkerekai Erdélyi Bertalan és Kemény Katalin leánya Katalin.

II. Ferencz és utódai.

II. Ferencz 1578 október 22-én Zemplénmegye alispánja,² mely tisztséget 1583., 1586. és 1588-ban is visel. A már többször említett vörösvári összeállítás szerint fivérével, Zsigmonddal együtt 1592-ben báró volna, ez állítás azonban — mint Zsigmondnál láttuk — alig helyes. 1594 június 26-án Zsigmonddal együtt a zemplénmegyei Zétény tulajdonosa s akkor „egregius“;³ 1607 július 19-én még él.

Neje *Dorottya*, Aba nb. *lipóczi Keczer* Ambrus és Bocskai Gergely leányának, Annának, leánya, előbb Gutkeled nb. Butkai György neje. Miután Butkai György 1579-ben meghalt⁴ és Rákóczi Ferencz fia János már 1580 körül született, kell hogy (ha Dorottya előtt más neje nem volt) egybekelésük 1579 és 1580 között történt legyen. Dorottya 1588 május 28-án még szerepel, midőn nővérei és más rokonai között anyai nagvatyjának egynehány zemplénmegyei birtoka iránt pör folyik.⁵

E házasságból négy fiú származott: János, Ferencz, András és László.

László, kit 1607-ben említenek, részt vett 1619. és 1631-ben a politikai mozgalmakban.⁶

András, ki „felsővadászi, bánóczyi“ melléknéven is szerepel, szintén 1607-ben tűnik fel először; utoljára említik 1640 szeptember 29-én,⁷ midőn I. György fejedelem útban levő nejét Leleszen látogatja. Felesége *Székely Anna*, előbb Sulyok Györgynek a neje, kitől Borbála nevű leánya született; e Borbála 1650-ben Barakonyi Ferencznek a felesége. Székely Anna 1629-ben már András neje; akkoron Körtevényes volt az övé; 1645-ben azonban már özvegy és akkor megkapja György fejedelemtől a bánóczyi birtokrész életfogytiglani élvezetét.⁸

¹ Századok 1888; 428. Az 1589. évi okirat dr. Szádeczky Lajos szíves közlése szerint a kolozsvári róm. kath. plebánia levéltárában (Kolozsvárt) őriztetik. — ² Károlyi-okmánytár III. 412. — ³ Történelmi Tár 1895, 8. — ⁴ Turul 1897, 65. — ⁵ Széll, Bessenyeiek 184. — ⁶ Történelmi Tár 1879, 248; 1884, 75. — ⁷ Ugyanott 1885, 58—59. — ⁸ Századok 1875, 318.

János 1580 körül született. 1600-ban Sztárai Ferencz leányai egyik gyámjának ki van jelölve; ¹ 1616-ban Zemplénmegyében tanú a Balassa-féle összeesküvésben; ² 1617-ben borsodmegyei országgyűlési képviselő; ³ 1619 szeptember 4-én százados („certorum militum campestris capitaneus”); 1620 márczius 7-én Kassán a vallási ügyek rendezésére kiküldött bizottság tagja; ⁴ 1621 január 23-án Bethlen Gábor kinevezője; ⁵ 1622 január 8-án szepesi kamarai tanácsos; ⁶ 1630 január 4-én még él.⁷

Neje: *Lövei Erzsébet*. Í. György fejedelem 1645 május 16-án azt mondja, hogy magyarországi jószágigazgatója egynéhány év előtt néhai Lövei Erzsébettel, néhai Rákóczy János volt nejevel egynéhány, nevezett János birtokában volt jószágok (köztük volt a zétényi is) ügyében egyezkedett és felkéri a leleszi konventet, hogy a sekrestyéjében őrzött egyezségi okíratot lemásolja s a jószágigazgatónak átadja.⁸

Hogy Rákóczy Jánosnak gyermekei voltak, bizonyítja Ibrányi Mihálynak 1629 augusztus 23-án hozzá intézett levele,⁹ neveiket azonban nem ismerjük. *Leányáról* tudjuk, hogy 1649-ben — akkor már Aba nb. *Bertóti Bálintné* — a bánóczyi birtokrészre kikereste.¹⁰ Jánosnak más gyermekei — úgy látszik — korán hunytak el.¹¹

III. *Ferenczről* csak azt tudjuk, hogy 1619-ben a sárosmegyei Duplint zálogba vette. — 1632-ben özvegye *Nagymihályi Anna* fordúl elő, ki első férje halála után Taros Ferenczszel második házasságra lépett; 1632-ben azonban újra özvegy, mire Hédervári Ferenczszel harmadik házasságot kötött.

Rákóczy Ferencz és Nagymihályi Anna házasságából több gyermek származott,¹² kik közül azonban csak Dorottya ismeretes.

Dorottya, vehézyi (és laskódi) *Báncsi Miklós* neje, 1641-ben már nem élt; örökösei sem voltak. Anyja, akkor már Hédervári

¹ Történelmi Tár 1886, 387. — ² Ugyanott 1881, 566. — ³ Ugyanott 85. — ⁴ Ugyanott 1892, 348. — ⁵ Ugyanott 1894, 107, 449, 471. — ⁶ Ugyanott 1886, 2; 0. — ⁷ Ugyanott 1895, 458. — ⁸ U. o. 1895, 13. — ⁹ Ugyanott 312. — ¹⁰ Századok 1875, 318. — ¹¹ A Turul 1893. évfolyamának 36-ik oldala szerint Jánosnak még János nevű fia lett volna, ki előbb *magasmarti Pató Erzsébettel*, azután pedig *Aranyi Máriával* kelt egybe. Két leánya volt: *Mária* és *Anna*. *Mária* pilisi és szilasi *Szilassi János*hoz ment férjhez, kinek nejeként még 1728-ban is szerepel; *Annának* férje fái *Fáy Gábor* abaujmegyei alispán, ki Anna halála után *Diószegi Annával* második házasságra lépett. Ez adatok azonban csak óvatossággal veendőek. — ¹² Tört. Tár 1895, 12.

Ferenczné, 1641-ben az országbíróhoz intézett folyamodványában kéri, hogy Báncsi Miklóst Dorottya hozományának visszaadására kötelezzék;¹ Báncsi Miklós később Palágyi Annával második házasságra lépett.

Zsigmond fejedelem és utódai.

(II.) Zsigmond született 1544-ben. Ifjúságában Perényi Gábor országbírónál apródoskodott; ennek halála után († 1567 jun. 7-én) mint kapitány szolgált Egerben; 1583-ban szendrői lovas kapitány;² 1587-ben egri főkapitány, mely minőségben 1588 augusztus 28-án a báróságot kapta;³ 1588 szeptember 24-én tagja volt azon bizottságnak, mely a magyar végváarak állapotáról jelentést tett;⁴ 1588 október 8-án fényes győzelmet aratott Szikszónál a törökök felett, melynek híret (meg nem nevezett) unokaöcsece Prágába hozta;⁵ 1590 június 15-én és 1592 márcz. 5-én tornai főispán és (1590) császári tanácsos;⁶ 1591 február 9-én Egerből levelet intéz Ernő főherceghez, melyben egészségi okok miatt az egri kapitányságról lemond;⁷ 1597 május 27-én megkapja Rudolf királytól czímerének javítását és bővítését; az illető oklevél bevezetése „volt egri főkapitány-, tornai főispán- és királyi tanácsos“-nak nevezi; a czímerjavításban azonban csak maga és fiai György, Zsigmond és Pál részesek;⁸ később részt vett a Boeszkai-féle mozgalomban, mire Boeszkai 1605-ben Erdély kormányzatával bizta meg;⁹ 1607 febr. 8-án erdélyi fejedelemmé választották, de ő már 1608 márcz. 3-án leköszönt és visszament Magyarországra, hol Felső-Vadászon 1608 december 5-én meghalt. Eltemették Szerenesen.

1607 július 19-én végrendekezett.¹⁰ Főörökösei a fiai; ezeken kívül még következő rokonai szerepelnek a végrendeletben: 1. unokája Homonnai (Drugeth) István, 2. fivére Ferencz és ennek fiai, 3. Ibrányi György, 4. Rákóczi Lajos, 5. Szuhai Gáspár, 6. Monoki Ferencz, Sebestyén és Miklós,¹¹ 7. Kéri János, 8. Horvát János gyermekei, 9. Gerendi Jánosné utódai, 10. Ibrányi Ferencz gyermekei, 11. Szinnyei István gyermekei, 12. Géczi Pál fiai.

¹ Turul 1892, 154; v. ö. 1893, 38. — ² Századok 1875, 319. — ³ Lib. Reg. IV. 534. — ⁴ Történelmi Tár 1834, 50. — ⁵ Óváry, Okirat kivonatok II. 1046. — ⁶ Történelmi Tár 1894, 50, 55. — ⁷ Óváry II. 218. — ⁸ Turul 1892, 153. — ⁹ Történelmi Tár 1891, 45. — ¹⁰ Ugyanott 1884, 561–563. — ¹¹ Monoki János abaújvári alispánt (Ferencz és Miklós atyját) 1584-ben „frater“-ének mondja. (Történelmi Tár 1878, 191.)

Háromszor nősült:

1. Első neje *bekénji Alagi Judit*, Mágócsi András özvegye. Ez András 1579-ben Munkács zálogos birtokosa; 1588-ban azonban már Rákóczi Zsigmond a birtokos, mert akkor már Alagi Juditnak a férje.¹ Hogy mikor kelt egybe Judit Zsigmonddal, meg nem határozhatjuk; annyit tudunk, hogy első férjétől való fia Mágócsi Ferencz († 1611.) 1580-ban született. Judit maga meghalt 1591 jul. 29-én.²

2. Második neje *Gerendi Anna*, Gerendi János tordai főispán leánya, kivel 1592 körül egybekelt és ki 1596—1597 között meghalt.

3. Harmadika *Csanád nb. Telegdi Borbála*, Telegdi Mihály és losonezi Bánfi Zsófia leánya. Borbála 1589-ben még hajadon; 1590 táján azonban már Boxa nb. eszényi Csapi Kristófnak a neje; ez pár év múlva meghalt, mire özvegye 1596 és 1597 között Zsigmonddal, akkori hevesi és borsodi főispánnal kelt egybe. Gyermekeket második házasságában nem szült. 1615 nov. 15-én mostoha fiaival a Zsigmond hagyatékából reá eső örökségi rész végett egyezkedik.³ Nagy kiterjedésű birtokait 1616 febr. 2-án első házasságából való leánya fiának hagyományozta, mire 1616 febr. 2. és márcz. 21. között meghalt.⁴

Zsigmondnak első nejétől *Erzsébet* nevű leánya született, ki 1602 május 19-én *homonnai Drugeth Bálinthoz* ment férjhez.⁵ E Bálint 1577-ben született; 1603-ban Zemplénmegye főispánja; 1605. évben Boescai fejedelem tanácsosa, Alsó-Magyarország főkapitánya;⁶ 1608-ban országbíró; meghalt 1609 november 7-én. Homonnai Györgyöt 1619-ben azzal gyanusították, hogy Bálintot, ennek nejét és fiát valami olasz itallal megmérgezte volna. Megfertőzött kengyelvasa révén hatolt volna be a mérég Bálint lábaiba.⁷

Erzsébet halála évét nem ismerjük, de miután atyja 1607-ben kelt végrendeletében esakis férjét és fiát említi, kétséget nem szenvedhet, hogy Erzsébet 1608 előtt halt meg; férje palocsai Horváth Krisztinával második házasságra lépett.

III. Zsigmond.

Zsigmond fejedelemnek második házasságából származó fiai: György, Zsigmond és Pál.

¹ Századok 1867, 287. — ² Történelmi Tár 1890, 371. — ³ Ugyanott 1893, 583—599. — ⁴ Makay a Turulban 1895, 191—193. — ⁵ Történelmi Tár 1890, 376. — ⁶ Ugyanott 1881, 584. — ⁷ Ugyanott 1879, 248.

III. Zsigmond Szerencsen 1595-ben született; ¹ 1611 augusztus 19-én Borsodmegye főispánja; Pállal együtt az esztergami érseknek 1614 márcz. 17-én kiállított ajánló-levelét kapja hosszabb tanulmányútra Olaszországba s a külföldre egyáltalában. ² Az eddigi iradalom azt írja róla, hogy 1620 szeptember 26-án meghalt; én pedig úgy találom, hogy Haller György e Zsigmondot és *nejét* 1620 október 9-én Lónyai Zsigmondnak Varkoesi Margittal november 11-én tartandó egybekelésére hívja és hogy Kátai János 1620 december 5-én is levelet intéz Zsigmondhoz. ³ Eltemettetett 1621-ben Szerencsen anyja mellé.

Neje Ratold nb. *Lorántfi Mária* (1617-ben még hajadon) ⁴ gyermektelen maradt.

Pál és utódai.

Zsigmondnak legifjabb fia; született 1596 és 1597 között. Mostoha anyjától a katholieismusban neveltetett. Gráczban 1611-től 1616-ig bölesészetet tanult. ⁵ 1620 augusztus 8-án Tornamegye főispánja; később főajtónálló; 1626 óta országbíró s a mellett Sáros- és Tornamegye főispánja. Meghalt 1636 márczius 12-én.

Neje: *hetesi Pethe Anna*. Atyja: Pethe László és gyermekei (Márton, György, István, Anna és Judit) megkapják 1606 szept. 24-én a báróságot. ⁶ Pál azt írja fivérének, Györgynek 1628 január 27-én, hogy sógorától, Pethe Györgytől a zemplénmegyei szadvári birtok ügyében levelet kapott; említi is Pethe László végrendeletét. ⁷ Anna 1628-ban tehát már férjnél volt. Meghalt Bécsben hosszabb betegség után sorvadásban 1637 július 25-én. ⁸

Két gyermeke volt: László és Anna-Mária.

Anna-Mária még anyja életében (1637 előtt) egy bécsi apácza-zárdába hozatott, hogy ott neveljék; anyja úgy rendelte, hogy felnőtt korában szabad akarata szerint a zárdában maradjon, vagy azt elhagyja; továbbá még arról is gondoskodott, hogy a császár legyen a két árva gyermek gyámja, a mit végrendeletében megerősített és a mi Rákóczi György fejedelemnek, ki 1638-ban mint legközelebbi rokon maga akarta a gyámságot, nem tetszett. ⁹ Anna-Mária felnőtt korában is zárdában maradt. 1647 augusztus 20-án

¹ Ugyanott 1879, 157. — ² Ugyanott 1893, 592. — ³ Ugyanott 1894, 464. — ⁴ Ugyanott 1881, 84. — ⁵ Ugyanott 1887, 259--268. — ⁶ Lib. Reg. V. 794. — ⁷ Történelmi Tár. 1895, 118. — ⁸ Ugyanott 1882, 147. — ⁹ Ugyanott.

mint „istennek szentelt szűz“ a bécsi Jakab-zárdából azt írja György fejedelemnek, hogy már négy év óta (1643) az ünnepélyes fogadalmat akarja letenni, de hogy örökségének kiutalványozása őt ebben akadályozta, miért is kéri, hogy örökösödési ügyét rendezze.⁴

László (IV.) Ferdinánd trónörökös oldalán Bécsben neveltetett.

1651 december 29-én említi őt Rákóczi Zsigmond herezeg és úgy látszik, hogy akkor már nem volt Bécsben.⁵ 1655 június 4-én Rákóczi Györgynek követe a pozsonyi országgyűlésen azt írja urának: hogy László nem őszinte rokona neki, mert az érsek (Lippai György) felé hajlik.⁶ 1656 december (?) 15-én Bars megye közönségétől kéri, hogy kis-tapolcsányi birtokának megerősítésére segítsen;⁷ 1659 május 30-án meglátogatja Szerenesen II. Györgyöt;⁸ 1659 november 10-én Pozsonyból levelet ír kis-tapolcsányi jószágigazgatójának;⁹ 1661 május 28-án Kis-Tapolcsányon tartózkodott;¹⁰ 1664-ben a dunántúli vidéket pusztító törökök ellen küldött csapatok parancsnoka; elesett Nagy-Váradon 1664 május 17-én;¹¹ 1665-ben már Báthori Zsófia (II. György özvegye) a gyermekeinek gyámja.¹²

Neje: *nagymihályi Bánfi Erzsébet*. Legelőször találom említve 1658 december 12-én,¹³ de az illető szövegből kitűnik, hogy akkor ő már régen László neje volt. Említi őt György fejedelem is 1659 május 30-án, midőn mondja, hogy Rákóczi Lászlónak az ünnepek után halottja lesz, — menyének (így nevezi a fejedelem László nejét) fivére, a szegény Bánfi György (t. i. nagymihályi Bánfi) meghalt;¹⁴ 1662-ben férjével együtt a kis-tapolcsányi kastélyt restaurálta. Halála évét nem ismerjük. *Igen! 1663.!*

Házasságából két leány származott: Erzsébet és Borbála.

Erzsébet született 1654-ben; szülői halálakor tehát még kis-korú volt, miért is *(nővérevel együtt)* II. György fejedelem özvegyének gyámja alá került. 1668 február 8-án Sárosban férjhez ment gróf *Erdődi Ádám*hoz, de a fiatal férj a nászünnepélyek lefolyta után már a legközelebbi héten *ott* halt meg himlőben.² Mikor ment újra férjhez? nem találom; 1677 július 2-án már gróf

⁴ Ugyanott 1894, 368, 369. — ⁵ Ugyanott 1891, 231. — ⁶ Ugyanott 174. —

⁷ Ugyanott 1892, 543. — ⁸ Ugyanott 108. — ⁹ Ugyanott 1890, 800. — ¹⁰ Ugyanott 1892, 547. — ¹¹ V. ö. Ugyanott 1889, 445. — ¹² Ugyanott 1893, 58. —

¹³ Károlyi-Okmánytár IV. 364. — ¹⁴ Történelmi Tár. 1892, 108. — ¹⁵ U. ott 1889, 449.

Erdődi Györgynek a neje.¹ Ez született 1645-ben, Árva-, Bars-, Sáros- és Varasdmegye főispánja és országbíró lett; meghalt a szomolányi várban 1712 december 27-én.² Házasságuk idővel megzavartatott. 1694 június 24-től szeptember 30-ig György még szép leveleket ír nejehez,³ 1695-ben azonban annyira meghasonlanak, hogy az udvar Erzsébetet azzal fenyegeti, hogy zárdába küldik.⁴ A szerenesétlen nő 1707 november 8-án halt meg Horvátországban férjének száva-újvári kastélyában. Teteme 1708 elején tétetett örök nyugalomra a varasdmegyei klanjeci monostortemplom sírboltjában.⁵ Gyermekei nem lévén, birtokait II. Rákóczi Ferencnek és Júliának hagyományozta; e két rokonával igen barátságos viszonyban volt. 1708-ban Rákóczi Ferenc egyik tisztje Erzsébetnek a kis-tapolcsányi kastélyban lévő hagyatékát Sárospatakra és Munkácsra szállította.⁶

R. L. Naplójában Borbáláról egyenes adatot nem találok; a következőkben azonban azt hiszem, hogy nyomára akadtam. Nagy Iván (IX.255) szerint

hetesi Pethe István (a 17-ik század vége táján) bizonyos Rákóczi Erzsébetnek a férje. Ha már most szemügyre vesszük, hogy Rákóczi Pál neje Hetesi Pethe Anna és hogy István ezek Annának unokaöcse, akkor a következő stemmát kapjuk:

Hetesi Pethe László

Győr-y 1606—1628	Anna † 1637 Rákóczi Pál † 1636
István	Borbála

Az idézett munkában Borbála valószínűleg Erzsébet nevű nővérével fel van eserélve.

¹ Századok 1873, 671. — ² Történelmi Tár. 1879, 270. — ³ Ugyanott 1893, 80—83. — ⁴ Ugyanott 84—91. — ⁵ Századok 1891, 765. — ⁶ Századok 1888, 156—161.

DR. WERTNER MÓR.

(Vége következik.)

Irodalmi Szemle.

A lipesei rumén szeminárium.

Vierter Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache (Rumänisches Seminar zu Leipzig); herausgegeben von Dr. Gustav Weigand. Leipzig 1897.

Réthy László már közölte a hazai közönséggel tavaly a *Revue d'Orient et de Hongrie*-ban, hogy a dr. Diaconovitch kiadta *Enciclopedia Romana*-ban (Sibiu 1897.) az u. n. makedo-ruménekről szóló alapos cikket dr. Weigand, a lipesei rumén szeminárium igazgatója írta s hogy e cikk fényes tanúbizonyság a magyar tudományos kutatás részrehajlatlansága mellett, mert nem Hasdeu és Xénopolnak, hanem Hunfalvynak és derék tanítványának, Réthy Lászlónak ad igazat. Ruménelenes érzelmekkel talán még Densusianu sem fogja vádolhatni a német tudóst, s talán a magyarok irányában részrehajlósággal sem, amint erről dr. Weigandnak eddig megjelent dolgozataiból bármely elfogulatlan olvasó saját szemeivel szerezhethet meggyőződést magának.

Avatottabb tollra pedig, mint dr. Weigandé, aligha bízhatta volna az Encyclopaedia szerkesztője az aromunokról szóló cikket, mert ő a nép között járt, megismerkedett velük közelebbről, megtanulta és tanulmányozta — tanulmányozza tovább is — nyelvüket és folk-lore-jukat. Tanulmányait és tapasztalatait öt kötetre szabott munkában tervezi ismertetni, melyből kettő már megjelent Lipésében *Die Aromunen* cím alatt (1894—5-ben) Az „aromun“ név aránylag új a nem' rumén irodalomban s magyarázatául meg kell említenem, hogy maga Weigand javasolta annak használatát, mert maguk a makedo-rumének így nevezik magukat és az új név sokkal szabatosabb mint az a féltuázat, vagy még több más név, melyen eddig ismerték őket az európai irodalomban. Mert „ezinczások“ és „kuczovallachok“ csak gúnynevek, „Südrumänen, Makedo-Walachen, Pindus-Walachen, Transdanubische Walachen“ stb. csak részben helyesek. Macedonia jelenlegi, de nem ős hazájuk, mert ők ott csak jövevények.

Midőn dr. Weigand a ezinczások közt kutatógott, azt vette észre, hogy közöttük egy szokásaikra, öitözetre, gondolkodásmódra, typusra stb. nézve, tehát ethnographiai tekintetben teljesen különböző népfaj lakik

— összesen mintegy 14 ezer lélek — kikerlő megfigyeléseit még 1892-ben tette közzé *Die Vlacho-Meglen* cím alatt. Négy évvel előbb pedig már között volt egy tanulmányt *Die Sprache der Olympo-Walachen* cím alatt.

Irogatott szorgalmasan szerzőnk különféle folyóiratokba is kedvenc tárgyáról, mint pl. a *Romania*-ba; mindez azonban csak mintegy bevezetésül szolgált további nagyobb szabású munkálkodásához. Mert 1893. április havában megnyílt Lipcsében az egyetem közvetlen közelében (Querstrasse 5.) az új rumén szeminárium Jonescu rumén kultuszminiszter, továbbá a rumén akadémia, Hasdeu tanár és Virgil Arion rumén államtitkár fáradozásai folytán és támogatása mellett és a rumén országgyűlés mindkét házának bőkezűségéből, hol azóta dr. Weigand mint igazgató működik nagy sikerrel s hol szívesen látják bármely nemzet tudományszomjas fiát — vagy ha jól tudom: leányát is — ki a rumén nyelv és irodalom tanulmányozását tűzte magának főadatul. Az intézetet mint tagok és vendégek meg is látogatták eddig amerikaiak, angolok, németek, dánok, muszkák és persze nagyszámú oláh, csak magyar még nem; pedig hát a magyart nemcsak tudományos és más szempontból kellene érdekelnie ezen intézet működésének, melyről immár a negyedik évi jelentés látott napvilágot; s melyeknek nyomtatási költségeit Jonescu kultuszminiszter fődözte eddig. A rumén akadémia eddig csak szép szóval, anyagilag azonban még nem támogatta az intézetet, mely fölolvadásokkal, előadásokkal, gyakorlatokkal, és tudományos expedíciókkal viszi előbbre a rumén nyelv ügyét. Van két stipendium is, melynek élvezői ingyen lakást, fűtést, világítást és reggelit kapnak az intézetben.

Dr. Weigand mindjárt tanulmányai küszöbén arra a meggyőződésre jutott, hogy teljesen téves az az állítás, hogy a rumén nyelvnek nincsenek tájszólásai, hanem mindenhol és mindenki ugyanazt a nyelvet beszéli. A magyarról is azt tartották egyideig. Miután pedig egy oly fiatal irodalomban, mint a ruménben, melynek első írott termékei két-három évszázadnál alig idősebbek, a különféle tájszólásoknak még a régebbi irodalmi nyelvekénél is fokozottabb értékük van: a lipcsei szeminárium egyik legfontosabb főadatául a különféle rumén dialektusok gyűjtését tekinti. Az intézet igazgatója kimappázta a ruménektől lakott egész földterületet s részint személyesen, részint tanítványai útján szorgalmasan gyűjti ott évenként az anyagot. Ezt a munkát még a lipcsei Albrechts-Stiftung is segívezi évenkénti 700—800 márkával, csak a rumén akadémia nem. Így dr. Weigand 1895-ben beútaza a régi „Bánság“ egyrészét, 1896-ban pedig a Maros és Körös vidékeit, mely útjairól az évi jelentésekben ad számot. A gyűjtést sokkal rationalisabb módon és előre megállapított, egyöntetű rendszer szerint végzik s azért remélhetőleg a gyűjtött anyagnak nagyobb lesz a tudományos értéke, mint Picot, Birescu és Hodos e szakmában régebbi munkásságának.

A nyers anyag gyűjtése még öt vagy hat évet fog igénybe venni, dr. Weigand becslése szerint.

Az évi jelentésekben közölt dolgozatok zöme persze kiválólagos a rumén philológiával foglalkozó tudóst érdeklik ugyan, de találhatnak érdekes dolgokat bennük mások is. Ilyen pl. egy dolgozat az összehasonlító folk-lore köréből, melyben szerző a nálunk Déva várának építéséhez fűződő monda változataival foglalkozik, melyeknek egyik magyar változata (Kőműves Kelemenékről) ha jól emlékszem Kriza gyűjteményében a *Vadrózsák* ban jelent meg. Szerző kiterjeszkedik a monda más változataira is és idéz a 3 magyar, 4 bolgár, 3 albán, 2 szerb, 3 oláh és 6 görög versiot. A magyarban a hunyadmegyei vár, a többi nyelvekben majd egy kolostor, híd, vagy szintén vár (Skutari, Saloniki, Tirusa, „Barkán“) majd valami város, városfal, városkapu építése képezi a cselekvés háttérét. Az alap gondolat azonban, t. i. az emberi vagy állati áldozat mint a régi pogány vallás maradéka honos más népeknél is, mint pl. az angolnál, német és oroszánál és Európán kívüli népeknél is. A ruménben, mint ismeretes, Ardisis kolostor építéséhez fűződik a monda és megvan ama nemzet szépirodalmában is Alexandri Vazul tehetséges költő tollából.

Érdekes még a következő adat is a Bánságból. Dr. Weigand szerint az ott élő magyar köznép befolyása a rumén elemre fölötte csekély; az adminisztráció (a törvényszékek és iskoláké) azonban számbaveendő (nicht zu unterschätzend). A helynevek, dűlök, rétek, folyók, patakok stb. nevei után és egyes községek tájnyelvéből ítélve a (z egykorú szörényi) Bánság délkeleti részében lakó tömör ruménség oly területen él, mely valaha t. i. a török uralom előtt — tisztán magyarok lakta vidék volt, de azóta teljesen eloláhosodott. Illik ez állítás különösen Mehádia, Teregova és az Almás vidékeire. Erre az eredményre a német tudós, mint látjuk, tisztán philologiai úton jutott, mert úgy látzik a rumén szemináriumban praelegálnak a bolgár és oláh történelemből igen, de a magyarból még eddig nem. Majd talán erre is kerül valamikor a sor. Szerző hozzáteszi, hogy a magyar kormány igyekezeit, hogy tisztán magyar betelepítésekkel a tömör rumén elem „rést üssön“ eddig nem koronázta siker, mert a betelepített magyarok aránylag csekély időközben mind beleolvadtak az oláhságba.

A magyarországi rumének körében a szeminárium működéséről jól vannak értesülve; magyar körökben azonban, ha a látszat nem csal, kevesebbet tudnak felőle s azért jelen ismertetés célja az érdekelteket az intézetre figyelmeztetni.

Kropf Lajos.

A nagy gondolkodók életfölfogása.

Die Lebensanschauungen der grossen Denker. Eine Entwicklungsgeschichte des Lebensproblems der Menschheit, von Plato bis zur Gegenwart. Von Rud. Eucken, Prof. in Jena. Zweite Aufl. Leipzig, 1897.

E kérdés: mi az élet mint egész, mit követel tőlünk s mennyi boldogságot ígér nekünk, — egyszóval az életprobléma, ellenállhatatlan erővel nyomúl ma eléink. Századunk rohamos előhaladásával nem tartott együtt lépést az ember szellemi szükségleteinek kielégítése, a külső diadalút nem vitte előre a benső embert is; a külső élet küzdelmei, sikerei elfojtják a saját bensőnk hogyléte, az ember benső jóra valóssága és mélysége iránti kérdést — s ezzel aztán annál szegényebb és üresebb lesz az ember minden sikerei közepette, annál inkább pusztá eszközévé süllyed a lélektelen kulturfolyamatnak, a mely elrohan fölöttük. De az ember nem szünhet meg soha külön életkört képezni s annak központjából minden tapasztalatot megítélni. Az egyéniség mindenütt arra törekszik, hogy ellenálljon a mechanizálásnak és saját benső életét kifejtse. A socialismus, a vallás, a művészeti alkotás köréből, mindenünnen kihangzik felénk a nagyobb boldogság, az ember nagyobb kifejtése, sőt az élet benső megújítása utáni vágy.

E mozgalom keresztül-kasúl-esapó irányzatai közt azonban biztos iránymutatóra van szükség s ezt legkönnyebben a philosophiánál találhatjuk föl. Ő se mondhatja ugyan meg a varázsszót, a mely a nagy talányt egy esapással megoldhatná, neki is keresnie és küzdenie kell, de megvan az az előnye, hogy tekintete szélesebb, mozgása szabadabb, a kérdéseket általánosságba viheti s ezáltal a fenforgó zavaroknak ellenállhat. E ezéلبől a nagy gondolkodók életfölfogásának vizsgálata nagy szolgálatot tehet. Ezzel foglalkozik, ezt ismerteti Eucken R. jénai tanárnak föntcímzett műve, melyre ezúttal fel akarjuk hívni a magyar olvasók figyelmét. E mű nem csak a philosophusok reflexióit tekinti az emberi életről, hanem ez utóbbinak tényleges kialakulását nézi az ő gondolatvilágukban. Azt nézi, hogy mi világot vetett munkájok az emberi létre, micsoda feladatok nyílnak meg előttük s mennyiben találunk azok megoldásra, szóval mi nálok az élet tartalma? Itt a gondolkodók egyúttal a saját boldogságukért is küzdenek, meggyőződésük teljes egészében érvényesül, sajátzerűségök teljes tisztasággal jut napfényre s így bepillantást nyerünk gondolkodásuk benső műhelyébe. A nagy gondolkodókban a szellemi élet sugarai mint egy gyúponban találkoznak, hogy hatalmas concentratio és erősítés után az egészre visszahassanak, s az emberi élet problémái sehol se nyernek behatóbb tárgyalást, mint ő nálok. A nagyság sohase veszíti el hatását az emberre, a mult fölelevenítésével végtelenül sokat nyer létünk mélységben és szélességben. A nagy gondolkodók világnézetei alapján megismerjük, hogy micsoda főirányokat követett eddig az élet benső mozgalma, megismerjük azon

tények összegét, a melyek ez úton megnyilatkoztak. E történelem nem távolítja el tőlük az élő jelent, hanem még nagyobbá és tartalmasabbá teszi azt előttünk, gazdagabbá és termékenyebbé teszi saját munkánkat.

Encken műve nem bölesészettörténet s mégis összeköttetésben áll azzal: a nagy gondolkodók életfölfogásának történeti előadása által oda akar hatni, hogy a gondolkodás hősei ne csupán mint élettelen és egyforma árnyékok vonúljanak el előttünk, hanem alakjaik megelevenedjenek és egyúttal sajátos jellemet tüntessenek föl, mert az az erő és szenvedély, mely alkotásaikon elárad, csak így ömölhet át a mi saját munkánkba is. Ennyiben e mű a bölesészettörténeti előadások kiegészítéséül tekinthető, a nélkül hogy azokat talán pótolni akarná. De egyúttal különös szolgálatot is tehet a philosophiának, a mennyiben mintegy bevezetést képez a bölesészet főproblemáiba. Egy nagy gondolkodó életfölfogását egyáltalában nem lehet kifejezni a nélkül, hogy e problémák világosan szóba ne jöjjenek; az egész élő személyiséggel és annak a boldogság utáni forró vágyódásával kapcsolatban azoknak kiválóan átlátszó és tüzetes fejtegetése is szükséges.

Végül e mű arra is törekszik, hogy a philosophiát az általános étellel szorosabb összeköttetésbe hozza. A mai elkülönzés, a szélesebb körök közömbössége a philosophia iránt és emennek egy tudós szaktudománynyá való különválása káros mind a két félre nézve; szellemi életünk egészségesebbé tételéhez tartozik, hogy mind a kettő jobban érdeklődjék egymás iránt. De épen az életfölfogás az a pont, hol a bölesészetet a tiszta emberi érdekeket a legközelebről érinti. Nem minden művelt embernek érdekében áll-e, hogy egy oly kérdésnél, mely oly közelről érinti saját boldogságunkat, a gondolkodás mestereivel összeköttetésbe jöjjön?

A munka 492 lapra terjed és három részre oszlik, u. m. a görög világra, a keresztyénségre és az újkorra. Az első rész fejezetei: a) a klaszikus ó-kor gondolkodói (Platon, Aristoteles), b) a postklasszikus ó-kor. A második rész fejezetei: a) a keresztyénség általános vonásai, Jézus életfölfogása, b) az őskeresztyénség s a középkor, c) az új keresztyénség (Luther stb.). A harmadik rész fejezetei: a) az újkor összevonása, b) az újvilág tagozása (a renaissance, a felvilágosodás philosophusai), c) a kritika korszaka és új utak keresése (Hume, Rousseau, Kant, Hegel, Comte, a modern fejlődéstan, a sociáldemokrácia életfölfogása). — Kellően érinti az olvasót, hogy ez a nagytudású, éleselméjű író a gondolkodás nagy mesterei közt oly behatóan és oly melegen foglal kozik vallásunk nagy mesterével Jézussal is s hatását ma is egyretartónak nyilvánítja.

Encken nem hideg szemlélő és vizsgáló gyanánt áll az egyes gondolkodókkal szemben, hanem mindenütt itéletet is mond életfölfogásokról, s itéletét, mely különben már a személyiségek megválasztásában, a tárgyalás menetében is nyilvánul, szilárd meggyőződés vezeti.

E meggyőződés fűzi össze a művet egy szerves egésszé, s ennek alapja a következő tétel: „Et ist und bleibt der moralische Charakter, der über die Tiefe und Wahrheit des ganzen Lebens entscheidet“. (486 l.) De állásfoglalása azért nem teszi elfogulttá, mindenütt igyekszik a különböző személyiségek világába beleélni magát, belső fejlődéseket tanulmányozni, s egyéniségeket tiszteletben tartani.

Encken műve komoly, de tartalmas, eszméltető olvasmány.

Rácz Lajos.

Félix: Buddhista Káté.

Regény. Nagy-Enyed 1897. 254 l. — Ára 3 korona

„Buddhista Káté“ cz. a. igen érdekes regény jelent meg egy erdélyi tanár íróársunktól Nagy-Enyeden, *Félix* álnév alatt. Voltaképen nem is regény, — mondja az író előszavában — hanem csak regényes életrajz. Nem mindennapi léleknek saját följegyzései alapján készült életrajza, a melyből a fölösleget elhagyta, a lényegest kissé kidomborítani igyekezett, kiszínezve, a netalán még élő személyek iránti gyöngédségből itt-ott ferdítve. A regényes történet Beszterczen és egy közeli falusi curiában és kastélyban játszik. Főalakja egy gazdag fiatal, daliás földesúr s egy grófnő nevelte árva leány. Amaz apró szerelmi kalandok és egy tiltott szerelmi viszony szenvedélyei után beleszeret a Párisból hazajött, viruló hajadonná fejlődött árva leánykába, a ki egy párisi idealjából kiábrándúlva viszonszereti, de múltját megismervén, felesége nem akar lenni, hanem inkább zárdába temetkezik.

A regényes történet igen érdekes, „csak a vége, a vége — jól mondja az író — nem tud sehogy sem kibékíteni engem s azt hiszem, nem fogja megnyugtatni olvasóimat sem. Igaz, hogy így történt, de bolondúl történt.“

A regény czíme is csak a végén nyer magyarázatot, midőn a szerelmes ifjú megtalálja ideálja „Buddhista Káté“-ját, melyet Párisból hozott magával s mely a világ örömeiről való lemondást tanítja.

Alaphangját, mely a kedvesét gyászoló ifjú hiszekegygyévé válik, ez a vers fejezi ki:

Letűn a nap a Szúmerú mögé,
Megjön a hős halál s elkap kezével,
Mint a redves fát, mit elsodor az ár.
Belátva jól a bölcs e változást,
Rászegzi a lemondás fegyverét
És minden földi kapcsolatot.
Kedvére mit se tesz, nem bántja őt
Az élet gondja sem. Barátja nincs,
A pályatér hiába int felé,

S habár tanúlni kész, de ezélja más,
 Belőle nincsen, mint a bölcsesség:
 Belátni, hogy csak mulandók vagyunk.

E sivár tan nem elégít ki minket s magát az író sem. Talán nem is így történt a vége a valóságban?!

Eltéktelve a végkifejlés e szokatlan földöntúli voltától, a regényről a legmelegebben emlékezhetünk s ajánlhatjuk. Élvezettel fogja azt olvasni mindenki.

Úgy a cselekvény egységét, mint a felfogás philosophiai mélységét illetőleg elüt a gombamódra termő átlag-regényektől. Mindennapos családi jelenetből indul ki ugyan, de mindinkább általános érdekű, ethikai magaslatra emelkedik föl; itt-ott reális színekbe mártja ugyan ecsetjét az író, de csak azért, hogy annál nagyobb legyen az ellentét az egészen átvonuló nemesebb hangúlat, illetőleg a magasztosan haladó végkifejlés meg az előzmények realismusa között.

Nem hiányoznak eredeti, meglepő reflexiók sem, melyek azonban szerves összefüggésben állanak magával a regény meséjével, festői helyzeteivel. A lyrai hangulatok rajza is néhol költői erővel ragadja meg szívünket. Ellenszenv, vonzalom, harag, részvét, erkölcsi felháborodás és könnyekre indító meghatottság érzelmei váltakoznak az olvasóban, mintha maga az élet hatna reá az ő tarka-barkaságaival, erős ellentétjeivel.

Igaza van tehát az író bevezető szavának, a mely szerint úgy a realismus, mint az idealismus hiveit kielégíteni reméli művével. De kielégíti a művészet kívánalmát is, a mennyiben a különféleket, az ellentéteket egységes egésszé tudja összeolvasztani, s a jellemfestésben, ha némi kedvteléssel választja is ki a különzőket, általában igaz és plasztikus.

Az érdekes regény Nagy-Enyeden jelent meg a Könyvnyomda- és Papírárúgyár-Részvénytársaság bizományában, csinos kiállítással. Terjedelme 16 ív, ára három korona. Nevezett czég előfizetéseket is elfogad 1 frt 20 kr.-jával.

Sz. L.

A két imposztor.

Elbeszélés gyermekek számára. Írta Jakab Ödön. Neogrády Antal rajzaival. Budapest. Franklin-Társ. 1898. 8-r. 143.

A fenti cz. alatt az elmúlt év karácsonjára Jakab Ödön egy hosszabb ifjúsági elbeszélést adott, mely a maga nemében kiválóan becses és hogy itt is szóljunk róla, főleg az indokolja, hogy a cselekvény az erdélyi részekben játszik. Szerző gyermekkori, tanulói benyomásokról ad e könyvben számot és semmi sincs benne olyan, mi bármely kissé imposztor tanulóval meg nem történhetett volna. Két tanuló nagy szűn-

időn otthon van falun s a tilalom ellenére a folyóhoz mennek, ott egyéb játékok után egy tutajra másznak rá, mely elszabadúl s őket a szülői háztól messze leviszi. Aztán több kalandon mennek át: a sátoros cigányok közé kerülnek, kiktől szokással menekülnek; egy erdei remeténél időznek pár napon át, de ez elbeszélvén ifjúkori tévedéseit, tőle is odább állnak; aztán egy juhászhoz kerülnek, onnan pár kisebb kaland után, miközben akaratlanul meggyűjtják az erdőt, a zápor egy barlangba úzi, hol rablókat hallgatnak ki, a kik lopott pénzen osztakoznak; végre egy faluba érve elfogják őket az erdő meggyűjtása miatt. De hát ez szerencsésjükkre válik; mert ekközben módjuk van megmondani, hogy kik rabolták el a mult éjjel a pénzt az egyik birtokostól, a ki épen egyik tanuló társuk apja. Ezzel kalandjaik végződnek is. A földbirtokos fiában ismerősre találunk, a ki boldogságában, hogy pénze megkerült, minden jóval ellátja s haza küldi őket, hol már azt hitték, hogy mindkettő a vízbe veszett. — Ezt az egyszerű történetet Jakab nemes egyszerűséggel s a lehető legizletesebb magyar nyelven oly kedvesen beszéli el, hogy nemesak az ifjúságnak kellemes olvasmány, az ez bárkinék is és kellemes emlékeket ébreszt a lélekben az iskolai tanuló társakról, ezek esinyeiről. Eszünkbe juttat több másokat, melyeknek részesei vagy szemlélői voltunk. E mellett s utóvégre ez a fő, minden ízében gyermekeknek való olvasmány; a képzeletet haszontalanul nem csigázza fel s nem ébreszt az e kornak nem való érzelmeket. A kör pedig, melyben játszik, nagyon jól van rajzolva s teljesen meglevevénedik előttünk a falusi élet a maga jeleneteivel.

F. Z.

Különfélék.

A legrégibb erdélyi magyar és szász Kalendárium.

Most, hogy egyre-másra jelennek meg a legkülönbözőbb című és tartalmú naptáraknem érdektelen közölni olvasóinkkal két ismeretlen adatot naptárirodalmunk múltjáról.

A legrégibb erdélyi naptár Kolozsvárt jelent meg Heltai műhelyében. Maga Heltai Gáspár állította össze a krakkai és bécsi naptárak alapján. Mint a Heltai kéziratának töredékeire, csak nem régiben akadtam az unitáriusok főiskolai könyvtárában. Az első évfolyam 1568 végén látott napvilágot. Kettős ezíme van. Az első résznek, mely a tulajdonképeni naptárt foglalja magában, ezíme ez:

»JVDICIVM·MAGyar nyelven, Mind a Bécsi, mind a Crackai Judiciumokból egybe gyűjtöttem, és megtolmáczoltattot. Christus születése vtan 1. 5. 69. ESZTENDÖRE«.

A második rész inkább csak jövővelgetésekből áll. Címe:

»PRACTICA EZ esztendőre. 1569. Az Craekai és Beezi Practikából egybegyűjtött«.

A kiadás tizenhatodrésznek megfelelő kis nyolczadrét. Ilyen kis alakban nyomtatták a kolozsvári naptárakat, kevés kivétellel, e század közepéig.

A XVI-ik századból fenmaradt erdélyi magyar naptárról eddig csak Toldy Ferencznek volt tudomása bibliografusaink közül, ki látta azoknak egy csonka, hely nélkül megjelent példányát, s kiadását mégis határozottan Heltainak tulajdonította. Adott-e Helta a szászok részére német nyelven is ki naptárt, nem bizonyos. Bár valószínűnek tarthatjuk; de a mai napig egy példány sem került elő belőle. Nem lehetetlen, hogy Houter is adott ki német naptárt Brassóban még Heltait jóval megelőzőleg; de a Houter-féle kiadásnak is sehol eddig legkisebb nyomára sem akadhattunk.

A legrégebb erdélyi száz vagy német naptár is csak a minap került elő az unitárius főiskolai könyvtárban. E naptár is külföldi eredetre mutat, bár alak és tartalom tekintetében a kolozsvári magyar naptárra élénken emlékeztet. Címe:

»Allmanach | Auff das Jahr nach der Gudenreichen Geburt unsers Erlösers Jesu Christi | 1612.... Hermanstadt | druckte Paul Wolff«.

E csonkán fenmaradt német nyelvű naptárnak nemesak az kölcsönöz fontosságot, hogy a Szebenben, Brassóban, Kolozsvárt és Lőcsén még a XVII-ik század vége felé is kiadott »Allmanach«-oknak őszül tekinthető, hanem az is, hogy egy merőben ismeretlen szebeni nyomdásznak, Wolff Pálnak is szerencsésen megőrizte emlékét.

1613-ban is adtak ki új »Allmanach«-ot Szebenben; de már akkor a nyomdász megnevezése nélkül, ily kolofonnal: *Gedruckt in der Hermanstadt*.

Mindkét naptár nyelvének jellemzéseül álljon itt az a rövid verseske, mely Januarius hónap végéhez van függesztve, — aligha szász szerzőtől:

Grüne mach ich den kalen Strauch,
Kreuter vnd Blumen bring ich auch:
Hab lieb dein weib, bisz freuden vol,
Vnd so dirsz ziembt, gehab dich wol.

1616 előtt a XVII-ik században Szebenben működő könyvnyomató sajtót sem Scivert és Trausch, sem Szabó Károly nem ismerte. Pedig már 1610-ben ott dolgozott Wolff előtt Seel Pál, a ki az első erdélyi országgyűlési emlékeknek (1610-diki szebeni gyűlés articulusai) kiadója volt. Vajjon naptárt adott-e ki Seel s így az úttörés érdemét Wolfftól elvitathatja-e? — Annak eldöntését az illetékesebb szász bibliografusokra bizzuk.

Kanyaró F.

Élet. Keményfi dalai cz. a költemény füzet jelent meg Kolozsvárt a múlt év végén (110 l.), melyben egy fiatal poéta dalait olvashatjuk. Jóindulattal olvasgattuk végig és ajánljuk másnak is elolvasásra, mert kétségtelenül tehetséges íróra vallanak a költemények, a kitől később tisztultabb világnézettel ezeknél jobbakat is remélhetünk. Kifogásunk főkép a túlságosan realistikus Lisette-dalok ellen van, a melyekben az érzéki szerelem van megénekelve. Kevés olvasónak fognak tetszeni az ilyenek Pl. a *Lisettének* cz. ilyeneket olvasunk:

Sarudat old le, éjhajad patakja
Hadd öntse árját arczainkra le.
Szabad legyen a bűn, lelkünk akarja,
Hogy csókba-kéjbe öldössük bele.

Vagy a *Post festa* címűben (melyben az érzéki szerelem elmúltát sírhatja), mily bombastok ezek:

. . . Pedig mi szép a nyárej bujasága:
Vadúl kéjgel a sápadt holdkorong . . .
S a föld a harmat napfényes borától
Részeg álomba dőlve tönkre kábúl.

Mennyivel szebbek ezeknél a nemes érzelmekből fakadó dalok: *A ház előtt* a szülői ház emléke, a *Vándor dalában* az édes anyára emlékezés méla borongása:

Kitől örökre elszakadtam
Anyám, én jó anyám,
Kötés varrás s más munka közben
Gondolsz-e néha rám?
Jut-é eszedbe néha-néha
Nyomorgó gyermeked,
A kit a sors szeszélye tőled
Oly messzé elvetett!

Rokonszenvet kelt a szegénység, a nélkülözés festése vagy a diák-otthon rajza: *Az én lakásom* címűben. A tiszta szerelem hangja is szépen csendül a *Hat év múltán*, *Vallomás*, *Novemberben*, *Oly lágyan zeng* . . . stb. címűekben. melyek nem a „züllésbe űzött, megtagadt leány“-hoz szólanak, a ki a boldogságot „eladta fényért, pénzért . . . életért!“ Hagyjuk Lisettet Zoláéknak s ifjú magyar poéta lelkesüljön nemesbb ideálokért, s a „*pessimizmus*“ felett is igyekezzék győzedelmeskedni. Ezekkel biztosabb a siker és a méltánylás elérése. —ys.

Gr. Kuun Géza emlékbeszéde bethleni gróf Bethlen Gábor felett, melyet Kolozsvárt 1897. nov. 14. az Emke XII. évi rendes közgyűlésén tartott, megjelent egy díszesen kiállított füzetben (32 l.). Nem pusztán életrajz, vagy egyszerű emlékbeszéd ez, hanem egy magvas essay, a minőket egykor br. Kemény Zsigmond írt, a melyben

Bethlen Gábor vasakarató, erélyes, következetes jelleme, erős nemzeti és faji érzése, igazságérzete, tántoríthatatlan bátorsága, szívjósága és forrón lobogó hazaszeretete tevékenységének köreiben szépen és élénken domborodik elénk és illeszkedik be Erdély legújabb politikai és kulturtörténetének keretébe. A Garibaldista szabadságharczoktól a százok magyar főispánságáig és az Emke elnökségeig nagy külső változásokon át bensőleg egy jellemet, egy erős egyéniséget rajzol elénk Kuun Géza gróf szép tanulmánya, melynek stylben is classikus formája nemes élvezetet és sok mély tanulságot nyújt az olvasónak.

Dr. Brassai Sámuel pályafutása és munkái *Köváry László* nagyérdemű történetírónk eme legújabb munkája, mely az eredetileg Erdélyi Múzeum és részben a Keresztény Magvető hasábjain jelent meg, különnyomatként füzetben is megjelent (74. lapon) Brassai Sámuel legutolsó arcképével díszítve a címlapon. Olvasóink előtt sokkal jobban ismeretes, hogy sem tűzetesebb méltatást igényelne. Életrajzán kívül (melyet mi közöltünk) a III. részben Brassai a tudós, az író és munkái vannak jellemezve, nem feledkezvén meg „a zenebarát, zenejátzó, zenészeti író“ Brassairól sem. Az emlékfüzet, melyet „dr. Brassai Sámuel . . . áldott emlékének hálás tanítványa“ szentel, a szerzőnél kapható.

Felszeghi Dezső: Újabb költeményei kötetét adta ki az évfordulóra (Kolozsvárt, Gibbon Albert bizományában 1898. 53. lapon), melyben lírai darabok, románczok és történetek követik egymást. Felszeghy Dezső mélyen érző, igaz költői lélek, a kinek van érzéke az élet nemes örömei s tán még inkább annak szívetrázó keservei iránt s hatalmában van a szó ereje, finom gyöngédsége és a vers formája annak kifejezésére. Muzsája egeket nem ostromol, a földön jár, de a föld porában nem fetreng, mint némely moder realisták. Nem vadgenie, nem is különczködő, úgy dalol, a hogy érez s ez az egyszerű őszinte természetesség teszi kedvessé dalait. Bővebben is fogjuk méltatni, ennyit bemutatoul. A kötet ára 1 frt 20 kr.

A Hunyadmegyei tört. és régészeti társulat e hó 12-én felolvasó ülést tartott. Elnök szép szavakban üdvözlővén az újév alkalmasból a választmányt, sikeres munkásságot, eredményt kívánt a társulatnak. Erre Téglás Gábor bemutatta „Decebal kincse“ című tanulmányát. A dákok hősieis önvédelmi harcának megkapó részletei között van a Traján-oszlop ama kettős képesoportozata, a melyen a győztes katonák öszvéreken arany-ezüst drágaságokat szállítanak. Közhiedelem szerint Decebal kincseit akarta itt megörökíteni a szobrász vésője. Azt is fentartotta a hagyomány, hogy Decebal végső kétségbeesésében a főváros közelében elásatta kincseit s az ott elfolyó vizet reá vezetettve próbálta a rómaiak elől biztosítani. Mindhiába, mert úrulás segítségével a rómaiak reá akadtak mégis, és a Traján-oszlop költségei ebből a kincsből teltek volna ki. Ez való. Az a kérdés tehát, mennyiben történeti valóság a kincs víz alá rejtése, melyik az a folyó és hol rejtette

el féltett drágaságait a menekülő Decebal? Téglás Gábor a daciai főváros, Sarmizegetusa környékét alaposan átkutatván, arra a meggyőződésre jutott, hogy a székváros elbukása után, végső menekülésekor szánható el magát Decebal a futásában terhére vált kincsek eláztatására, s ő Boldogfalvához, a hátszegi állomásnál látható szorosba helyezi ezt a mentési kísérletet. Oda utalnak az utóbb, már az újkorban felmerült leletek is, így az, a miről Lazius adott hirt, s mely 1540-ben történhetett volna; míg Mathias Miles XVII. századi szebeni szász krónikás az ő „Siebenbürgischer Würg-Engel“ című 1670-ben megjelent híres munkájában Castaldo 1551-iki téli szállásra vonulása idejére teszi egy ilyen kincs-részlet megtalálását. Közel Dévához, hol Ulpia Traiana feküdt, s a hol a Sztrigy vize partján egy fa tövében a parasztok valami csillogót találtak. Tovább ásva töménytelen Lysimachus-arany gördült ki a partból, egy kigyóval és két arany szoborral együtt, mely Ninust és Semiramist ábrázolta. Castaldo 20 ezer Lysimachust szerzett meg e történeti feljegyzés szerint, s még 10 ezer maradt a zsoldosoknak s a találók kezén. A krónikás megjegyzi, hogy ez bizonyosan Decebal kincse és Téglás ezt a leletet maga is a dák király kincs-maradványának tartván, odahelyezi a Trajan idejében árulás által felfedezett sok drágaságot is. Ilyenformán Boldogfalva és a hátszegi állomás között, hol kíváncsi szem is kevésbé láthatta, történhetett a nagy kincs víz alá rejtése, s a mit sokan csak néphagyománynak tartanak, az ime történeti valóságként fordul elő 1551. őszén. A felolvasás, a társulat új „Évkönyv“-ében fog egész terjedelmében napvilágot látni. Folyóúgyek következtek, melyek közt érdekes ama bejelentés, hogy Torma Zsófia úrnő kiváló régészeti frónőnk jelenleg összehasonlító prae-históriai nagy művén dolgozik.

Folyóiratok.

Az **Akadémiai Értesítő** 96. füzetét *Vadnay Károly* jelentése nyitja meg az 1897. évi Kóczán-pályázatról. Utána kivonatot találunk *Schönherr Gyula* székfoglaló értekezéséből, Nápolyi László trónkövetelésének külföldi vonatkozásairól. A füzet a folyóiratok szemléljével, a M. Tud. Akadémia jegyzőkönyveivel, a lejáró pályázatokról szóló figyelmeztetéssel és az évi tárgymutatóval zárul.

A **Századok** 1897. évi 10. füzetében *Békefi Remig dr.* értekezésében Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezetét ismerteti. *Wertner Mór dr.* a Garaiak családjáról ír. Többek között kimutatja, hogy I. Garai Miklós nádornak eddig ismeretlen apja András volt; az egyes ágakat külön tárgyalja s értekezéséhez származás-táblát is csatol. *Tagányi Károly* megkezdi a magyar udvari kancelláriai levéltár ismertetését. A tartalmas »történeti irodalom« rovaton kívül tárcza, hivatalos értesítő, s a füzet legelején az egész évi »Tartalom« is ott van

Az **Archaeologiai Értesítő** 1897. évi deczemberi (5) számát tartalomjegyzék nyitja meg. Azután *Reinecke Pál dr.* egy eszéki múzeumi bronzedény leírásával kapcsolatosan emlékeket ismertet a hallstatti kor legelejéről. *Ornstein József* a ravennai geographus ismeretlen dáczi utvonalaról ír, s azt tisztáznígyekszik. A következő castrumok helyét akarja megállapítani: »Congri = Szamosújvár, XIV. Sturum = Alsó-Kostály, XV. Úrgum = A.-Hosva, XXXVI. Ermerium = Vásárhely, XXIV. Alincum = Vécs, XIX. Capora = Görgény-Szt.-Imre, XX. Iscina = Mikháza, XIII. Tirespsum = Sóvárad, VII. Phira = Siklód. — *Kuzsinszky Bálint dr.* az aquincumi castra kérdését fejtegeti, *Gerecze Péter* pedig a Heves megyei feldebrői altemplomról értekezik. *Kemény Lajos* a kassai szt.-Erzsébet egyház történetéhez ír rövidebb cikket, majd *Kövér Béla* gyönyörű királyföldi boglárokat mutat be és azokról beszél. *Mihalik József* a vizsolyi ev. ref. egyházközség poharát írja le. Keletkezési idejét 1480—1500 közé teszi, s magyar eredetűnek tartja. A füzetet érdekes levelezés, irodalmi rovat, külön-félék stb. zárják be s képeiből a királyföldi mellboglárok különösen szépek.

A **Magyar Történeti Életrajzok** 1897. deczemberi (XIII. évf. 5.) füzetében *Décsi Lajos dr.* bevégzi *Szenczi Molnár Albert* életének leírását. Tárgyalja irodalmi munkásságának első éveit, s aztán mint vándor-papot és iskolamestert — egész haláláig.

A „**Budapesti Szemle**“ f. é. füzete a megszokott magvas és igen érdekes tartalommal jelent meg. Az első cikkben *Lévay József* közli „*Báró Vay Miklós* naplójából azt a részt, melyben „Öt hét a pesti Új épületben“ cz. a. 1852-iki fogságát írja le. *Berzeviczy Albert*; „Italia. Uti rajzok és tanulmányok“ cz. I. közleménye: Perugia, Assisi, Florenzi benyomások, a Certosa ismertetését hozza. *Thüring Gusztáv*: „a felvidéki kivándorlás hatásáról népese-désünkre“ ír. *Pallagi Gyula* Helmholtz a kitűnő természettudósról ír. *Krecsmárik János* „Keleti benyomások“ III. közleménye Törökország tanügyéről szól. *Berczik Árpád*: „A névmagyarosító“ cz. a. közöl egy kedves rajzot. Ezután a horvát *Nikolics Vladimír* „Átok és áldás“ cz. beszélyét olvashatjuk *Margalics Ede* fordításában. Költeményeket *Lévay József*, *gr. Zichy Géza* és *Kozma Andor* írtak e füzetbe, melynek nagyobb cikkeit *Hermann Ottó* éles bírálata fejezi be „Gróf Zichy Jenő útazása a Kaukázusban“ cz. a. megjelent két kötetéről, melyben a Jankó János munkálatát felületes compilationnak bélyegzi, a Posta Bélaét jobban méltányolja, gr. Zichy Jenő előszavát „A magyarok vándorlása“ -nál élesen bírálja. Végül fölveti a kérdést, és csodálatosnak tartja, hogy miért kellett idegeneknek írni, a kik az expedicióban részt nem vettek, e két kötetet? Az okát „csak sejti, de nem tudja, nem is feszegeti“. Majd elérkezik annak is a megfajtése. — Az „**Értesítő**“ rovatban újabb tudományos és szépirodalmi munkák ismertetése és bírálata foglaltatik

Az **1848—49. Történelmi Lapok** 19—21. számaiban felhívást találunk a szabadságharcz számottevő szereplői életrajzi adatainak összegyűjtésére s az ereklye-múzeumhoz leendő beküldésére. Ott olvashatjuk még Bíró Ede honvéd-őrnagy emigrációi naplójának folytatását, Csányi László emlékezetét, Bartha Miklós felhívását a Batthyányi-szobor felállítására, a kolozsvári vértanuk emlékét, s még sok érdekes kisebb-nagyobb cikket.

Az **Erdélyi Gazda** külön történeti rovatában *Szádeczky Lajos dr.* egy vállalat közöl a század elején folyt kivándorlási mozgalmakról. *Koncz József* 1709-ből enyedi tanárok, deákok és kollégiumi alkalmazottak fizetéséről nyújt egy okmányt, aztán *Józsa István* felső-szt.-mihályfalvi falusbírónak nyomorúságairól szóló panaszát, ezek orvosoltatásának kérelmét s az erre tett választ közli 1783-ból.

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** 1897. évi X. füzetét néhai *Brassai Sámuel* észrevételei nyitják meg az alanytalan mondat kérdéséről. *Barcsa János* a római meséről értekezik s *Wollanka József dr.* befejezi *Alxinger János* élete és műveiről szóló tanulmányát.

Az 1898. évi I. füzetben legelől van *Némethy Géza dr.* latin czikke (»Spicilegium criticum in firmico materno astrologo«). *Binder Jenő* egy magyar Lázár-dramáról és rokonairól szól. E dráma legelőbb 1683-ban Lőcsén névtelen szerzőtől, Bréver Sámuelnél jelent meg, s »a régebben europaszerte divó moralitások egy elkésett magyar sarja, Comico-tragoedia czímmel«. *Kont Ignác* az 1895—97. évi francia philologiai irodalmat ismerteti, *Illéssy János* újabb adatokat közöl *Balassi Bálint* lakodalmanak történetéhez. Mindkét számban még hazai és külföldi irodalmi rovatot, vegyeseket, philologiai programértekezéseket és könyvésztet találunk.

A „**Turul**“ m. é. 4. füzetében *Bárczay Oszkár* Magyarország czímereit ismerteti a különböző időkbel, ötféle változatban (60 ábrával illusztrálva). *Petrovay György* a dolhai és a petrovai Petrovayak történetét írja le 1540-től napjainkig (III. és befej. közl.) *Fejérpataky László*: a Hettyei-család aragoniai czímerét ismerteti (czímerképpel) *Dr. Wertner Mór* Smaragd erdélyi vajda és utódai leszármazását tisztázza. *Lehóczky Viktor*: Bethlen Gábor ref. papjai részére adott nemeslevelét közli és méltatja. Tárca közlemények zárják be a füzetet.

Az **Erdély** 1897. évi 11—12 számában *H. A.* kimondja, hogy »elérkezett az az idő, hogy az E. K. E.-ben előtérbe lépjen a néprajz ügye«. (»Az E. K. E. a néprajzért). *Versényi György* költeményt ad (»A rekiczeli zuhatagnál«), *Merza Gyula* a hegymászásról ír. Az E. K. E. munkaprogramjában ez alkalommal Torda-Aranyos megye és Alsó-Fehér vármegye munkaprogramjait látjuk. *Gencsy Zoltán* szépen írja le a csíkmegyei szurduki szorost. *Solymássy Adolf* Brassó vidékéről a Prepástya sziklahasadékot és Prázsmárt ismerteti. A különfélék, könyvesház, néprajz, egyesületi élet stb. után az évi tartalom mutató zárja be a füzetet, melyet a szurduki szoros, a Prepástya és a prázsmári templom-erősség képe is díszít.

K. L.